

Raet Nasjonalpark - utredning om kulturminner

AUST-AGDER
FYLKESKOMMUNE

Sammendrag:

Kulturminner er håndfaste spor etter menneskers liv, de gir grunnlag for å formidle historier om menneskers levemåter på en håndgripelig og konkret måte. Kulturminner i utredningsområdet for Raet nasjonalpark er preget av kontakten med havet. De mest synlige kulturminnene er de mektige gravrøysene og fyrstasjonene som viser vei i havlandskapet. I dag er det vanskelig å begripe hvilken betydning den omfattende sjøfarts- og rederivirksomheten har hatt for menneskers virke, og utvikling av landsdelen i historisk tid. Denne virksomheten har satt spor i og utenfor utredningsområdet, under og over vann. Merdø og Lyngør er historiske uthavner som er vokst frem i kjølvannet av seilskutetrafikken, og regnes som internasjonalt viktige kulturmiljøer.

Utredningen om kulturminner er basert på kjent og tilgjengelig kunnskap, det er ikke gjort nye registreringer i forbindelse med utredningsarbeidet. Innenfor utredningsområdet er det kjent 138 automatisk fredete lokaliteter, hvorav Ca 70 lokaliteter finnes på land. Alle kjente fredete kulturminner er registrert i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden. Det er god oversikt over sjømerkene i området. Det er generelt et stort behov for å foreta en kvalitetsikring av kulturminnedata i nasjonalparkområdet, dvs. tilstand på kulturminne og kartfesting. Dette gjelder for fredete kulturminner både over og under vann.

Kulturminner er verdifulle som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Kulturminner er verdifulle hver for seg, men trenger en sammenheng og en kontekst for å kunne forstås. Kulturlandskapet tilbyr ofte et godt rammeverk for forståelse og opplevelse av kulturminner, såfremt det aktivt pleies og skjøttes. De eldste kulturminnene kan være vanskelig å oppfatte, fordi det kun er rester som er bevart, eller fordi de er overgrodd og ligner på det vi oppfatter som natur. For å kunne oppleves som kulturminner må historiene om disse kulturminnene formidles. Skjøtsel av arkeologiske kulturminner gjør dem mer synlige, og lettere å formidle.

Hvordan vi ser på, og opplever kulturlandskapet er kulturelt betinget, og historien om Sørlandet og ferielandskapet er et godt eksempel på dette. Hvordan vil etableringen av en nasjonalpark påvirke vårt syn på landskapet?

Forsidefoto: Kompassrose Merdø, Postkort fra Hove Camping, kilde: Arendal kommunes nettsider
Utsikt fra gravrøys på Jerken i Arendal kommune Foto: Ingvild Paulsen

Referanse: Aust-Agder fylkeskommune 2014. Raet Nasjonalpark Utredningstema: Kulturminner.

Forfatter: Ingvild Paulsen, Aust-Agder fylkeskommune.

Oppdragsgiver: Fylkesmannen i Aust-Agder

Innhold

1	Innledning.....	4
1.1	Bakgrunn for utredningen.....	4
1.2	Prosess og metode.....	4
2	Bakgrunn: kulturminner og landskap.....	6
2.1	Kulturminners verdi.....	7
2.2	Landskap.....	7
3	Beskrivelse av kulturhistorie i utredningsområdet.....	9
3.1	Forhistorien.....	9
3.2	Oppsummering forhistorien:.....	13
3.3	Sjøfartshistorien.....	14
3.4	Kulturminner under vann.....	18
3.5	Oppsummering sjøfartshistorie.....	20
4	Fritidslandskapet og historien om Sørlandet.....	21
4.1	Andre typer kulturminner i planområdet.....	22
4.2	Oppsummering Kulturminner i utredningsområdet.....	24
5	Beskrivelse av kulturminner og utvalgte områder.....	25
5.1	Tvedestrand kommune.....	25
5.2	Arendal kommune:.....	25
5.3	Grimstad kommune.....	29
5.4	Fredete og verneverdige fyrstasjoner og sjømerker.....	30
6	Vedlegg.....	39
6.1	Litteraturliste:.....	39
6.2	Referansegruppe tema kulturminner:.....	40

1 Innledning

Utredningsområdet for Raet nasjonalpark består av mye vann. Landområdene som omfattes av området grenser til sjøen og er i stor grad preget av nærheten til havet. Dette gjelder også for kulturminnene som finnes i området, både over og under vann. Kulturminnene i området henvender seg til havet, og viser hvordan menneskene på ulike måter har forholdt seg til havet, til ulike tider. Dette er et særtrekk som er tydelig enten vi snakker om kulturminner fra steinalder, seilskutetiden eller til det moderne ferielandskapet.

Raet Nasjonalpark er ikke urørt natur. Området kjennetegnes og er særpreget fordi mennesker har levd i området i mange tusen år, husdyr har beitet, åkerlapper blitt ryddet, kulturplanter pleid og leder merket. Raet nasjonalpark er et kulturlandskap, forstått som et mangfoldig bilde som rommer mange ulike historier om aktiviteter, tilknytninger og minner.

I Raet finnes det mange kulturminner. De mest åpenbare er kanskje fyrstasjonene og de monumentale forhistoriske gravrøysene, som begge er kulturminner som viser vei i havlandskapet. Av de minst synlige er de sparsommelige sporene etter steinaldermenneskene som levde i sjøkanten, og som høstet av de rike marine ressursene.

Utredningsområdet omfatter et vannspeil som i seilskutetiden holdt oppe en internasjonal flåte av skip som seilte mellom Nordsjøen og Østersjøen. Dette var hovedtransportåren for handel og frakt av varer mellom øst og vest i Europa. Denne store handelsruten som gikk forbi Agderkysten har i stor grad preget landsdelen og vår kultur. Den har vært kilde til rikdom og konkurs. De historiske byene i landsdelen vokste frem i seilskutetiden med byggeskikker preget av kontakt og kontinentale idealer.

Sørlandskysten har vært viktig som ferie og fritidsområde siden siste halvdel av 1800-tallet, og det er en viktig del av landsdelens identitet og næringsgrunnlag i dag. Ideen om Sørlandet ble skapt av kunstnere som nøt stillheten etter at seilskutene var borte. Malere, diktere oppdaget Sørlandet og ga verden en ny måte å se landskapet på: ferielandskapet. For mer enn 100 år siden ga Vilhelm Krag landsdelen navnet Sørlandet, og Sørlandet ble et feriemål.

Hvordan vil etableringen av nasjonalpark prege vårt syn og opplevelse av landskapet?

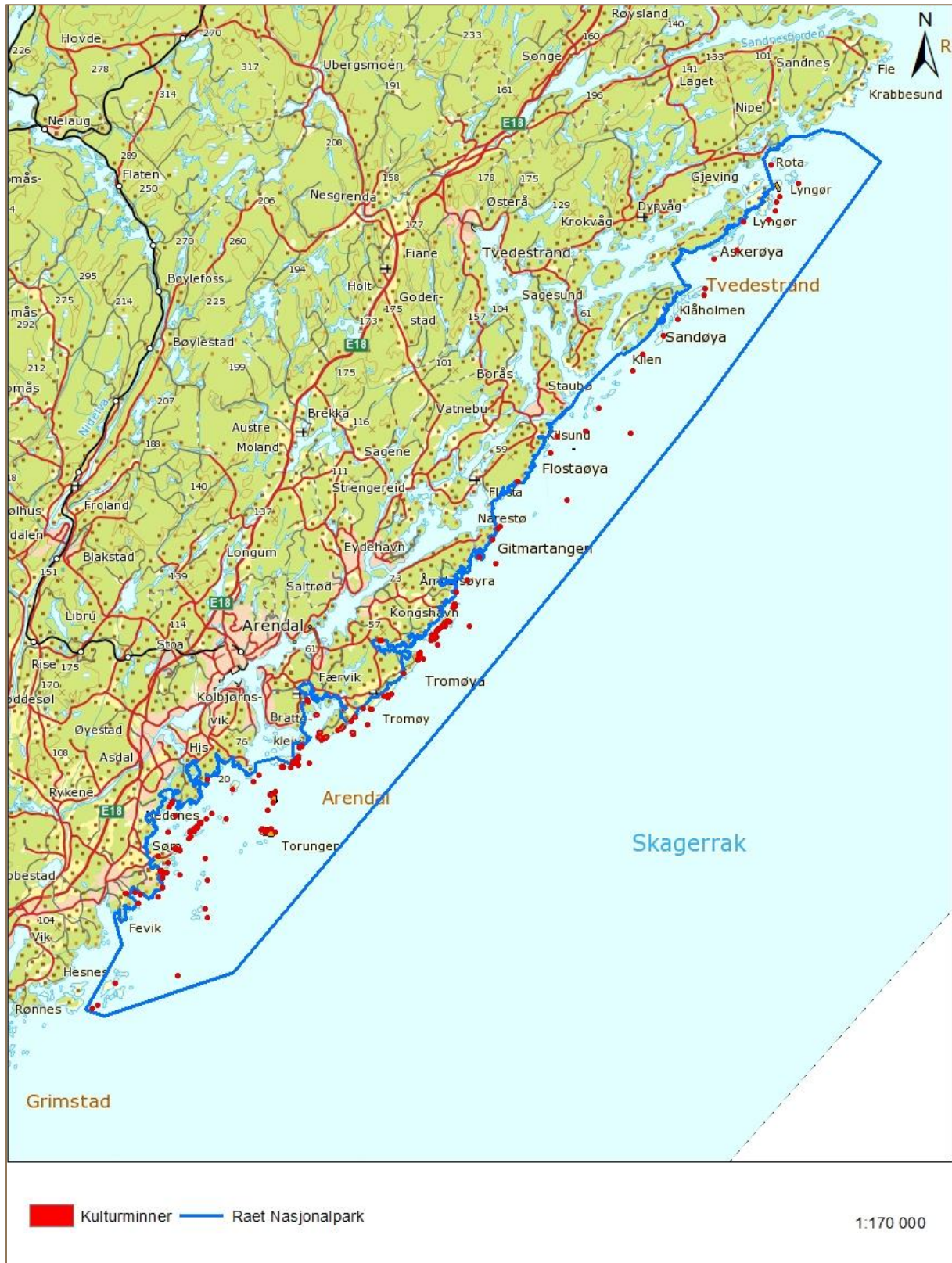
1.1 Bakgrunn for utredningen

Utredningen om kulturminner er basert på kjent og tilgjengelig kunnskap og det er ikke gjort nye registreringer i forbindelse med utredningsarbeidet. Det finnes mye litteratur og arkivmateriale særlig knyttet til sjøfartshistorien, men relativt lite er registrert og kartfestet, og mye av områdets historie er ikke så synlig i landskapet. Målet med utredningen er å beskrive variasjon og typer kulturminner som finnes i utredningsområdet, ikke presentere en fullstendig oversikt. Det er ment som et grunnlag for det videre arbeidet med å etablere nasjonalpark.

1.2 Prosess og metode

Utredningen er utarbeidet av administrasjonen i Aust-Agder fylkeskommune. I løpet av utredningen har det blitt avholdt møter med deltagere i referansegruppa og dokumentet har vært på høring der referansegruppa har kommet med innspill til dokumentet.

Figur 1: Kart over utredningsområdet. Røde markeringer viser kulturminner fra Askeladden, den nasjonale kulturminnedatabasen.

2 Bakgrunn: kulturminner og landskap

Kulturminner er håndfaste spor etter levde liv og de har verdi fordi de formidler historier om menneskers levemåter på en håndgripelig og konkret måte. Verden endrer seg fort. Kulturminner og kulturmiljøer synliggjør tid og endring, og er referanser i et format som mennesker forstår.

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til (Kulturminneloven § 2).

Alle spor etter menneskelig aktivitet og virksomhet som er eldre en reformasjonen, år 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven (AUT). Formålet med kulturminneloven er å ta vare på kulturminner og kulturmiljøer som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet (Kulturminneloven § 1)

Kulturminneloven freder en rekke kulturminner. I Raet nasjonalpark omfatter dette alle de eldste kulturminnene som er fredet på grunn av høy alder (AUT). Fredningen gjelder både kulturminner som er synlige på markoverflaten og kulturminner som ikke er synlige. Ikke-synlige kulturminner er typisk spor etter steinalderboplasser, flatmarksgraver og andre spor som ligger under markoverflaten. Alle automatisk fredete kulturminner har en sikringssone på minimum 5 meter fra kulturminnets ytterkant.

Andre automatisk fredete kulturminner omfatter skipsfunn som er eldre enn 100 år fra skipets, utstyrets, eller lastens produksjonsår. En båt, deler av skipsskroget og/eller last, tilbehør og annet som har vært ombord kan være å regne som et lovmessig beskyttet kulturminne

Innenfor utredningsområdet er det kjent 138 automatisk fredete lokaliteter, hvorav 68 lokaliteter finnes under vann. Disse kulturminnene er registrert og kartfestet i nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden (Se liste i vedlegg). En lokalitet, for eksempel et gravfelt, kan ha inneholde flere enkeltminner som for eksempel flere gravhauger/gravrøyser/andre kulturminner som kokegroper og husstrukturer. Registreringene som ligger til grunn for databasen er i hovedsak utført i forbindelse med registrering til økonomisk kartverk (ØK) på 1980 tallet. Det har ikke blitt foretatt noen systematisk gjennomgang av datamaterialet etter den primære registreringen. Det betyr at tilstanden på kulturminnene ikke er oppdatert, og at kartfestingen ikke er utført etter dagens standarder.

Det er behov for å kvalitetssikre kulturminnedata i Askeladden innenfor utredningsområdet. Oppdaterte data vil gi grunnlag for å overvåke kulturminnene med hensyn til slitasje og andre mulige skader. I tillegg vil oppdaterte data være en forutsetning for god forvaltning og formidling av kulturminner i området.

Askeladden leverer kulturminnedata til publikumstjenesten kulturminnesok.no. Denne tjenesten er tilgjengelig for mobile brukere gjennom en kartbasert applikasjon med god funksjonalitet som gjør det lett å se hvor det er registrert kulturminner når en er ute på tur (Prøv den!).

Kulturminneloven freder også en rekke andre kulturminner, dette er de vedtaksfredete kulturminnene. I utredningsområdet er dette begrenset til å omfatte de fire fyrstasjonene, store og lille Torungen, Møkkalasset og Lyngør fyr. Kommunene er viktige forvaltere av kulturminner, som ved bruk av plan og bygningsloven regulerer arealbruk og som kan benytte hensynssoner (tidligere bevaringsformål) for å ivareta enkelte kulturminner eller kulturmiljø. I tillegg har kommunene ofte kunnskap om viktige kulturminner. Arendal kommune har for eksempel registrert og kartfestet fortøyningsringer og varpepåler i hele kommunen. Det finnes også registreringer av gruvevirksomhet i kommunen og sjømerker i hele fylket er registrert.

2.1 Kulturminners verdi

Kulturminneloven presiseres ved å fastslå at kulturminner må være verdifulle. Dette impliserer at kulturminner må ha verdi for noen. Kulturminneforvaltningen deler gjerne verdiene inn i tre grupper: kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier.

Kulturminnene har en særlig betydning som kilde til kunnskap om og forståelse av fortida. Dette gjelder ikke bare for arkeologer der kulturminnene per definisjon er den viktigste kilden til kunnskap. Kulturminner er viktige bærere av kunnskap og kan fortelle om måter å gjøre ting på, om tradisjoner og organisering av samfunnet som ikke er dokumentert, eller som det ble snakket om. En håndverker kan for eksempel få kunnskap om hvordan et hus eller båt ble bygget ved å studere spor og merker i tømmeret.

Opplevelsesverdiene er knyttet til allmenhetens eller ulike gruppers opplevelser og kan slik sett sies å ha en mer personlig forankring enn kunnskapsverdiene. Mange av opplevelsesverdiene er knyttet til hvordan kulturminnene påvirker oss både som enkeltmennesker og som fellesskap.

Kulturminnene kan knyttes til videreføring av dagens bruk og danne grunnlag for ny verdiskaping og endret bruk, der verdiene både kan ivaretas og økes. Verdiene kan imidlertid også reduseres gjennom manglende eller feilaktig bruk.

Ulike verdier knyttet til kulturminnene utelukker ikke hverandre, men komplimenterer og styrker hverandre. For eksempel styrkes verdien av fyrstasjonene ved at de gis ny bruk og benyttes som overnattingssteder, slik som på Store Torungen og Lyngør fyr. Når det gjelder de mindre prangende kulturminnene er det behov for kunnskap og formidling for å si at de har opplevelsesverdi. Dette gjelder særlig mange av de arkeologiske kulturminnene som ofte ser ut som natur og ofte er overgrodd av vegetasjon.

Foto 1 Arkeolog Ingvild Paulsen forteller 6.klassinger i Arendal om hva vi kan lære av gravfunn fra vikingtid, på vikingmarked på Hoveodden 2013. Foto: Rune Mjøs

Foto 2 Det er mage spor etter 2.verdenskrig på Hove, her kanonstilling. Foto Ingvild Paulsen

Det er per i dag ikke noen samlede oversikter over skilt som markerer eller forteller om kulturminner i nasjonalparkområdet. Aust-Agder kulturhistoriske museum har Merdøgaard på Merdø og har daglige omvisninger i sommersesongen.

2.2 Landskap

Språklig sett stammer begrepet landskap fra Dutch "Landschap" (på engelsk: landskip), og ble lånt av malere på 1500-tallet som ved hjelp av perspektiv kunne fremstille dybde og avstand i fremstillingene av landskapet. Denne typen landskapsbilder, malt fra et godt utkikkspunkt, preger fortsatt våre forestillinger om hva som er et vakkert landskap i dag. Landskapet kan sies å bestå av

våre materielle omgivelser med vekt på de visuelle kvalitetene. En generell definisjon av landskap er "summen av våre synlige omgivelser".

Følelser knyttet til landskap og rom viser seg vanskelig å uttrykke verbalt. Kunst og skjønnlitteratur er langt mer egnet til å formidle subtile og komplekse forhold til rom. Gjennom kunsten dokumenteres opplevelser (positive og negative). Samtidig som kunsten skaper bilder, bidrar kunsten til å holde opplevelsene ved like gjennom dokumentasjon.

Fortellingen om en historie eller hendelse i fortiden er knyttet til landskapet gjennom kulturminnene. Historier, tradisjon og tro forbindes også ofte til naturformasjoner, steiner eller trær, og forteller at måten vi forholder oss til omverden på er kulturavhengig. Disse historiene og mentale bildene er del av vår felles kulturarv.

I landskap med kulturminner er spor fra fortiden og samtiden synlig samtidig med det resultat at sammenhengen mellom historien og "her og nå" blir tydelig. På stedet er det mulig å fortelle ulike historier og ulike versjoner av en historie samtidig uten at oppleves konfliktfylt. Når historier fortelles i landskapet, har ofte tiden som strukturerende element underordnet betydning i forhold til romlige angivelser. Selv om opplevelse av landskap er knyttet til synet så handler det om mer enn det vi ser. Opplevelse av landskap er i høy grad knyttet til ulike følelser, symboler, historier og minner, og ofte til vår egen aktivitet. En landskap oppleves som regel annerledes om man er på jobb eller på ferie, og man ser andre ting om man ferdes i båt enn om man ferdes til fots. Kulturminner i turområder og friområder gir muligheter for en rikere opplevelse og er en viktig verdi.

Foto 4 Eksempler på landskapsbilder fra kysten.
Hans Gude, Nødhavn ved norskekysten 1873

Foto 3 Amaldus Nielsen, Aftenstemning 1878

3 Beskrivelse av kulturhistorie i utredningsområdet

3.1 Forhistorien

Arkeologi er faget som studerer de forhistoriske periodene av menneskets historie, på grunnlag av materielle spor. Aust-Agder har et rikt og spennende arkeologisk kildemateriale. I fylket finnes funn fra den tidligste steinalder, både langs kysten og i fjellet. Områdene på raet, ved Fjære og Dømmesmoen i Grimstad kommune, har vært et internasjonalt kraftsentrum i eldre jernalder. Rike funn av både smykker, keramikk og andre gjenstander viser at området har vært et maktsentrum og har hatt nær kontakt med kontinentet, over et langt tidsrom. Grunnlaget for denne rikdommen er kanskje de gunstige vilkårene for jordbruk om finnes her.

3.1.1 Steinalder

Agderkysten har siden de eldste tider vært et attraktivt område for bosetning. Etter at kysten ble isfri for ca 12000 år siden har grupper med jegere og sankere bosatt seg i de isfrie områdene. Landskorpa som under istiden hadde blitt trykt kraftig ned begynte å heve seg, og har fortsatt med det siden. På grunn av at isen smeltet og frigjorde store mengder vann, så steg også havet. Grovt sett kan en si at spor etter eldre steinalder i Aust-Agder finnes i dag mellom kote 25-30 og spor etter yngre steinalder finnes mellom kote 10-25. Det er en viss usikkerhet knyttet til disse tallene, og lokale variasjoner kan gi forholdsvis store utslag.

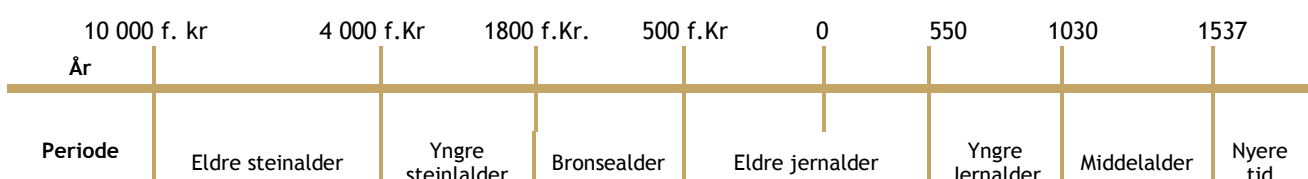

Foto 5 Garnsøkke fra steinalder funnet ved registrering i ny E18 trase Arendal-Tvedestrand. Foto: Knut F. Eskaland

Foto 6 Stor og flott gravrøys på Jerken, Arendal.

I eldre steinalder levde menneskene av jakt og fiske, i hovedsak knyttet til marine ressurser. Fiske har vært viktig, men sjøfangsten synes å ha spilt størst rolle. Analyser av skjelettfunn og avfallsdynger i undersøkte boplasser i Norge viser dette. Bosetningene var temporære. Det finnes ingen sikre registreringer i utredningsområdet fra denne perioden, til det sto havet for høyt. I yngre steinalder er fortsatt havets ressurser viktige, men dette er også den perioden der jordbruk og tamdyrhold ble innført, også kalt neolitikum. Med jordbruket blir bosetningene fastere og lokaliseringen er ikke lenger direkte knyttet til vannkanten. I siste halvdel av yngre steinalder viser funn av gjenstander i landsdelen tydelige paralleller til sørskandinavisk jordbrukskultur. Det er ikke registrert sikre steinalderlokaliteter innenfor utredningsområdet, men det er gjort funn tett ved grensen på Alve og Bjelland på Tromøy og i Flødevigen på Hisøy.

Figur 2: Tidslinje forhistoriske perioder:

3.1.2 Bronsealder

I bronsealder er jordbruket godt etablert, og de ytre kyststrøk og skjærgård blir i mindre grad benyttet som boplass. Bronsealder er en periode som preges av kommunikasjonsnettverk som omfatter store deler av kontinentet. Såkalte "ansiktsturner" er funnet på Bringsvær og Vik i Fjære, og et bronsesverd på Møglestu i Lillesand viser utstrakt kontakt med kontinentet. Fjære spesielt, og den sørvestlige delen av Aust-Agder generelt, utmerker seg med mange og rike funn fra og med yngre bronsealder. Kysten blir fortsatt utnyttet til fiske og fangst. Funn av kystbundne hustufter i Mandal antyder at det i perioden har vært bosetning i området som primært ikke drev med jordbruk, men har drevet spesialisert fiske og/eller fangst. I denne perioden ble mange av de store gravrøysene langs kysten anlagt.

Det er registrert en rekke gravrøysar i utredningsområdet som har antatt datering til bronsealder, for eksempel på Jerken og Tromlingene.

3.1.3 Jernalder

Jernalderen i Norge regnes som perioden mellom ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr. Jernalderen Tallrike gjenstandsfunn fra graver, for eksempel på Dømmesmoen i Grimstad tyder på at Fjæreområdet har vært et maktsentrum i eldre jernalder. Fjære regnes som den gunstigste egnen for åkerbruk i Aust-Agder. Dette skyldes i hovedsak raet som går gjennom Landvik og Fjære. I tillegg til at landskapet her er mer åpent enn det er for den øvrige delen av kysten.

Gravhaugene og røysene var i sin tid bygd for å være synlige i landskapet. I tillegg til å være symbolske bindeledd til forfedrene kunne også gravminnene markere eiendommer og makt. Gravhauger i gravfelt er gjerne knyttet til en enkelt gård og er ofte lokalisert ganske tett på det gamle gårdstunet. I nærheten av gravfelt vil det i derfor i dag være mulig å finne spor etter bosetning under marka i form av husstrukturer, ildsteder, kokegroper og lignede.

Det er funnet bosetningsspor fra jernalder i form av kokegroper på Søm i Grimstad og spor etter et hus fra eldre jernalder ble påvist på Sandum ved Hove leir i 2009.

Foto 7 Gravhauger i felt på Hove. Gravhaugene fremtrer tydelig etter at vegetasjon har blitt ryddet i området. Foto: Ingvild Paulsen

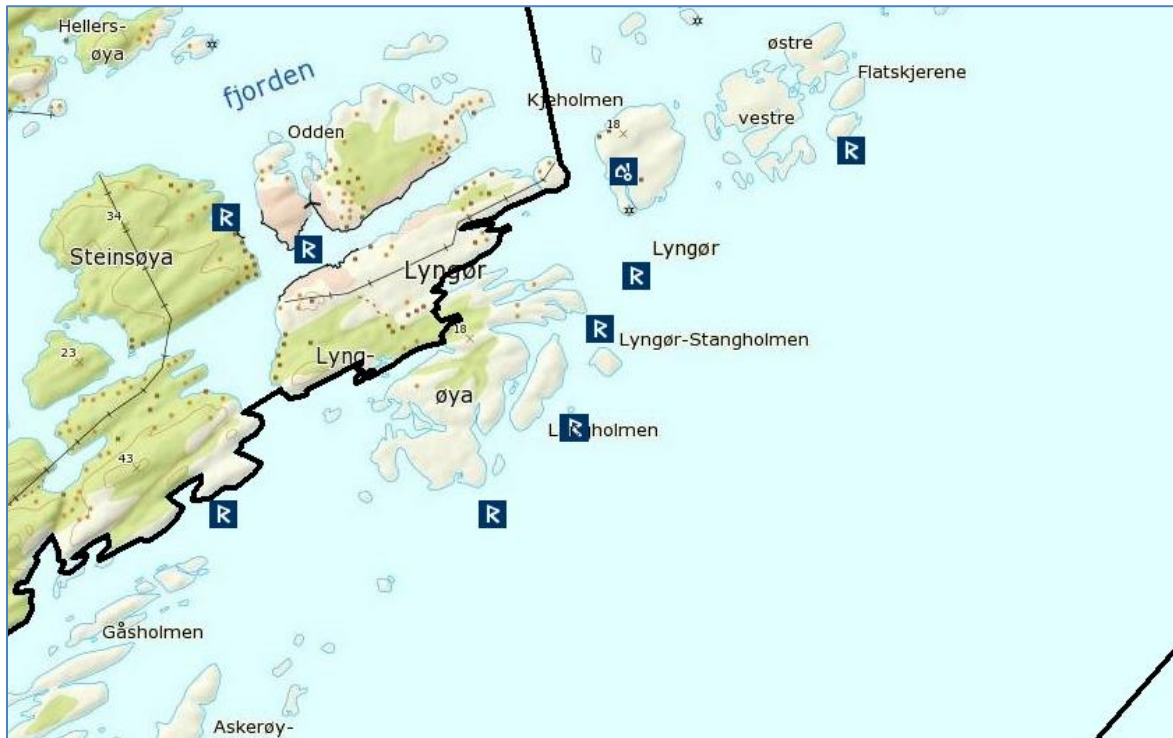

Foto 8 Arkeolog Nils Ole Sundet i aksjon på Sandum, Tromøya. foto: Anne Karine Andersen/Agderposten

Figur 3: Kart over fredete kulturminner på Hove. Kilde: Askeladden

Figur 4 Fredete kulturminner ved Lyngør. Kilde: Askeladden

Figur 5 Fredete kulturminner ved Jerken/Hasseltangen. Kilde: Askeladden

3.1.4 Middelalder

Gjennom middelalderen blir samfunnet festnet med felles konge og kirke. Befolkningen øker, nye gårder ryddes og mer areal tas i bruk. Arealer ryddes i utmark og tas i bruk som støler og melkeplasser. Øyene brukes til sjølgjerdende beitearealer.

I ufredsperioder ble systemet med varder og veter utviklet for å mobilisere leidangen (forsvaret). Vetene var oppbygde bål. Når bålet ble tent kunne det ses fra minst to andre veter, og var et signal om at neste vete skulle tennes. Vardene var steinkonstruksjoner. Systemet kan ha røtter tilbake til forhistorisk tid. Langs deler av kysten av Aust-Agder aner vi en slik linje, delvis med avstikkere innover. Dette er kartlagt av A. Wikander.

Fra perioden da Hansaflåten dro gjennom Skagerrak og søkte til kysten for nattleie eller nødhavn, bør det fortsatt kunne finnes minner etter denne virksomheten ved steder med navn som Korshavn. Navn som med "Mari" eller "kabel/kapell" som navneledd kan vise tilbake til enkle byggverk for husly og tilbedelse ved leia som navnet "Marikov" på utsiden av Hove.

Siden sjøen var viktig ferdselsmessig, må de ha hatt bryggeanlegg og båtopptrekksplasser. Det er til nå ikke identifisert denne type anlegg i Aust-Agder. Ved utbygging i flomålet må en alltid være oppmerksom på at kulturminner av denne typen kan åpenbare seg.

3.2 Oppsummering forhistorien:

Alle kjente kulturminner er registrert i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden. Det er usikkerhet med hensyn til kvalitet på registreringer, og det er behov for å foreta en kvalitetsikring av kulturminnedata i nasjonalparkområdet, dvs. tilstand på kulturminne og kartfesting.

De forhistoriske kulturminnene viser at bosetningen i steinalder i hovedsak var strandbunden, og at utnyttelse av de rike marine ressursene i området var viktig. Kontakt med kysten har vært viktig til all tid. De mektige ravnøysene i området henvender seg mot havet og de reisende.

De eldste kulturminnene trenger formidling og skjøtsel. Kulturminner i landskapet har verdi fordi de forteller historien på stedet, som gir en håndgripelig ramme til historien som kan være fjern i tid.

Det er viktig å ta vare på mangfoldet av kulturminner, dette gir kulturlandskapet innhold og mening. De eldste kulturminnene kan være vanskelig å oppfatte fordi det ofte kun er rester som er bevart, men også fordi de er overgrodd og ligner på det vi oppfatter som natur. For å kunne oppleves som kulturminner må historiene om disse kulturminnene formidles. Formidlingen bør være faglig basert, og det er viktig å holde opp en bevissthet om tidssammenhenger i samfunn og kulturutvikling. Det bør arbeides for at tilgjengelighet til kulturminner og kulturmiljøer skal bli bedre. Skjøtsel av arkeologiske kulturminner gjør dem mer synlige, og lettere å formidle.

3.3 Sjøfartshistorien

Kystens kulturminner smaker av salt og hardt arbeid. Agderkystens sentrale posisjon i norsk og europeisk skipsfart fra ca 1650-1900 har satt sitt preg på landsdelen, og flere av våre nasjonalt viktige kulturminner og kulturmiljøer er knyttet til denne epoken. Uthavnene, byene, båtbyggerne og rederne, fyrene og merking av leia ble i hovedsak etablert i denne perioden. Kyststripa og skjærgården har vært attraktiv for næring og bosetning til alle tider, og tilgangen til havet har gitt muligheter i form av fiske og tilgjengelighet til markeder. Kulturminner finnes både på land og under vann.

3.3.1 Uthavnene: Agderkystens internasjonale kulturarv

Uthavnene har en nøkkelposisjon i historien om seilskutetiden, som med sine naturgitte havner muliggjorde en omfattende trafikk i et til dels urent farvann. Uthavnene gav ly og trygge ankringsplasser, og utviklet seg etter hvert til spesialiserte småsamfunn som levde av å yte sørvis til innkomne seilskuter og mannskap. Når seilskutene erstattes av dampdrevne skip mot slutten av 1800-tallet, mister uthavnene i stor grad sitt næringsgrunnlag og utviklingen stopper opp. Resultatet er en rekke autentiske og godt bevarte kulturmiljø, som i dag først og fremst forbindes med ferieidyll. Uthavnene har en særegen historie knyttet til seilskutetiden og til "livet rundt skutene", som gir gode muligheter for formidling av historier om for eksempel mangfold og kulturutveksling. Utredningsområdet ligger vegg i vegg med to av de viktigste og mest verdifulle uthavnene i Aust-Agder, og utredningsområdet omfatter deler av kulturmiljøet knyttet til uthavnbebyggelsen på Merdø i Arednal kommune og Lyngør i Tvedestrand kommune.

3.3.2 Losene

I Magnus Lagabøters landslov 1274 er det nedfelt at en mann skulle ha penger for å føre skip gjennom leia og trygt i havn. Losvirksomheten har lange røtter langs kysten, og etter hvert som skipstrafikken mellom Nordsjø- og Østersjøområdet økte på 1500- og 1600-tallet økte antallet losere. Det var viktig for losene å være på vakt for å oppdage fartøy som nærmet seg kysten. Den losen som først bordet (eller kapret, som man sa) fikk losretten og dermed lospengene. På 1720-tallet ble losvirksomheten offentlig organisert og uthavnene ble sentra for losvirksomheten. Det ble opprettet losstasjoner på Lyngør, Klåholmene, Narestø, Skarekil, Merdø og Hesnes for å nevne noen som ligger i, og grenser opp mot nasjonalparkområdet. Det finnes kulturminner knyttet til losvirksomheten på Merdø, Havsøy og Tromlingene.

Foto 9 Solrik på tur i skjærgården
Foto: AAFK/Jan Aabøe

Foto 10 Losen på Merdø av Carl Frithjof Smith i 1898 /Aust-Agder kulturhistoriske senter

3.3.3 Sjømerker og fyr

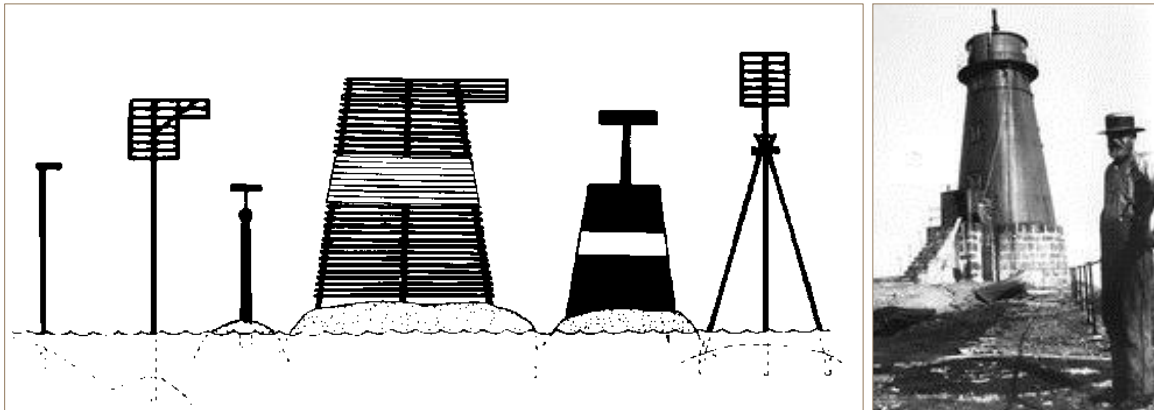

Foto 11 Ulike typer dagmerker og bilde av Møkkalasset fyr ca. 1900, også kalt Tvedestrand fyr. Det første støpejernstårnet i fylket. Foto Kystverket

For å unngå de mange undervannsskjær ble det særlig fra tidlig 1800-tall foretatt merking av arealene med til sammen mange hundre sjømerker av forskjellige typer. Fra 1843 ble fyrstasjoner med faste blink etablert. Langs indre og ytre lei er disse sjømerkene markante kulturminner i fortsatt funksjon.

Det finnes en rekke ulike typer sjømerker. Sjømerkene i fylket er registrert og historien er godt belyst i boka "Sjømerkene- veivisere og kulturminner av Hans Roald Hansen. Kystverket har kartfestinger av alle sjømerker i området.

Kystverket eier sjømerkene og vil ha behov for å vedlikeholde disse. De fleste historiske sjømerkene er fortsatt i bruk. Kystverket har utarbeidet en landsverneplan for maritim infrastruktur, som beskriver verneverdige objekter i utredningsområdet. Verneverdige sjømerker i utredningsområdet er *Sandøy båke i Tvedestrand kommune*, Merdø fyrlykt og Bonden varde i Arendal kommune, og Hesnes merke båke i Grimstad.

3.3.4 Fyrstasjonene i Aust-Agder

Det første fyr i landet ble satt opp på Lindesnes i 1655. Det var et enkelt kullblussfyr som ble slukket allerede året etter. Den videre fyrutbyggingen på 1700-tallet gikk tregt. Fyrene er de mest markante elementene i den faste navigasjonsstrukturen, som ellers består av lykter og dagmerker. Selv om nye navigasjonssystemer er kommet til i senere år, er fyrene fortsatt sentrale i navigasjonssammenheng

Alle de fire fyrstasjonene i utredningsområdet ble fredet i 1997. Fredningen omfatter fyrtårn, tilhørende bygninger og område rundt fyrstasjonen og område i vann. Geografisk avgrensning fremgår av fredningen. Se egne beskrivelser av fyrstasjonene.

3.3.5 Fortøyningsringer og varpepåler

Til alle tider har sjøfarende langs kysten hatt behov for sikre fester i land. Disse festene er viktige kulturminner. De eldste ringene vi vet om her på Agderkysten ble trolig satt opp på 1600-tallet, og er tett knyttet til aktiviteten i uthavnene, men også til naturhavner der skip kunne fortøyes. Fortøyningsringer og varpepåler er fester på land som ble brukt til å fortøye og forhale seilende fartøy. I mange tilfeller er festene markert med malte symboler rett på berg.

Arendal kommune har foretatt registrering av alle fortøyningsringer og varpepåler i kommunen, ca 350. Disse er kartfestet og dokumentert og data er lagt inn på kart til bruk i forvaltningen. Det er foretatt registreringer i Tvedestrand, men status på materialet er ukjent. Det finnes

fortøyningsringer innenfor nasjonalparkområdet i områdene rundt Sandøya og Lyngør. Status i Grimstad er ukjent.

Innenfor utredningsområdet finnes det blant annet bolter og ringer ved Kalvesund på Flostøya og ved Flødevigen, på Hisøya. Merdø som uthavn må ses i sammenheng med Rævesand på Tromøy. I hele dette området finnes om lag 20 registrerte fester, men bare tre av dem ligger innenfor grensene til nasjonalparken. Det er to rester etter varpepåler, en på Ringskjæret som ligger helt vest for øya og en på vestpynten av Lille Gjessøya. I tillegg finner det en liten fortøyningsring på det ytterste av Vadskjærene. Det finnes også en del ringer i utløpet av Nidelva. I alt finnes det i Arendal kommune om lag 30 bolter/rester av slike i det området som omfattes av nasjonalparken.

Noen eksempler på registreringer:

- Varpepåle, Ringskjæret Merdø reg nr 2
- Lille Bryllupsholmen nr 357
- Kalvøund Ringskjær 223
- Kalvøund 226 mv

Foto 13 Reg Nr 357 Lille Bryllupsholmen. Ring innsatt ved det vestre av utløpet Nidelva, Nativigstrømmen. Dette finnes flere slik oppetter elveløpet og de har trolig vært brukt til varping, i dette tilfellet for å dra skuter opp mot strømmen. Foto: Ø.Rosvinge

Foto 12 Reg: Nr 222 og 223 Ringskjær Kalvøund. Sterkt forrustet fortøyningsbolter av store typer. Begge boltene er festet med bly. Det er antatt at bly var vanlig festemiddel før år 1800.

3.3.6 Andre kulturminner knyttet til bruk og transport på sjøen

Bygging av båter og vedlikehold

Båtbygging kunne drives av en enkelt håndverker alene, og småbåtbygging ble utført i stor skala i buer langs hele kysten, gjerne i kombinasjon med jordbruk/fiske. Bygging av skip krevde arbeidsfolk, materialer og kapital i en annen skala. Agderkysten var et kjerneområde for skipsbygging fra slutten av 1600-tallet og blomstret i perioden fra 1750-1900. Skutene ble i hovedsak bygd utendørs i åpne beddinger på steder der terrenget hadde en svak helling ned mot sjøen. Vikkilen i Grimstad var et kjerneområde for skipsbygging, og fra 1850 grodde det opp verft i viker langs hele kysten. Innenfor nasjonalparkområdet finnes det informasjon om skipsbygging på sandum på Tromøy og ved Flageborg i Arendal. Brattekleiv i Arendal og Hasseldalen i Grimstad er viktige bevarte skipsverftsmiljøer med et stort potensial for formidling av skipsbyggingshistorien i området.

Verftene kunne i dårlige tider drive reparasjoner og vedlikehold av skuter. Tilgang til skroget fikk en ved å kjølhale skipene. Dette ble gjort ved bradbenker bygget av stort tømmer eller stein (steinkar)ute i sjøen. Ved hjelp av gangspill i land ble fartøyene halt over på siden slik at kjølen kom over vannoverflaten.

Andre eksempler på kulturminner knyttet til vedlikehold av småbåter er tjæreplassen på bergene i Spekbukta på Lyngør.

Fiske

Fiske har først og fremst hatt en næringsmessig betydning som bidrag til den enkelte husholdningen. Fiske for salg ble ofte kombinert med losvirksomhet. Dette var gjennom 17-1800-tallet helst en aldersmessig rolle for eldre menn som hadde gitt opp sjølivet. De fleste hadde båter, garn og snører hyst sammen med segl og årer i sjøbua nede ved stranda. I perioder rundt 1900 sto det mye sild i Skagerrak/Kattegat vinterstid. Denne ble salta ned og solgt. Flere store saltebuer ble flytta fra Vestlandet og gjenoppsatt bl.a. i Lyngør. Enkelte fiskere satte opp mindre buer for å ha redskap i ute på den holmen hvor garn og vad ble tørket og barket. Det finnes enkelte steder barkekar murt i sjøen for impregnering og behandling av garn.

Laksefisket foregikk sannsynligvis ut fra faste redskap. Stedsnavn tyder på det, mens selve kulturminnene er borte. Hummerfisket var det fisket som ga mest utbytte. Helt fra tidlig 1800-tall ble det fanget store mengder hummer som ble solgt til faste oppkjøpere for eksport. Midlertidig ble disse oppbevart i kummer, mer eller mindre med utgangspunkt i naturlige dammer og groper på skjær som ble stengt av med stein og treverk. Det finnes fortsatt spor etter disse.

Samferdsel, transport på sjøen

Gjennom alle tider har det vært behov for å frakte passasjerer og gods. I uthavner med passende avstand seg imellom ble det tidlig etablert skysskifter og gjestgiverier der reisende kunne få eller skifte båt og rorskarer. Det var tidlig skyssplikt for embetsmenn og militære, og fra 1672 ble det lovfestet at rorskaren skulle ha betaling for skyss.

De første norske dampskip "Constitusjonen" og "Prins Carl" ble satt i rute for postvesenets regning i 1827, og gikk fra Oslo til Kristiansand. Utover på 1850-tallet økte den private dampskipstrafikken og rutetrafikken generelt. Det finnes en rekke brygger og anløpssteder innenfor planområdet for eksempel: Merdø, Gjessøya, Flosterøya, Kilsund, Store Torungen, Lille Torungen, Gjervoldsøy, Havsøy, Sandum, Skarpsnes, Søm, Fevik, Hesnesøya, Håkallen, Lyngør, Askerøya og Sandøya. I Arendalsområdet finnes det en rekke Pellebrygger som håndterte lokaltrafikk.

Flytende kulturminner/fartøy

De flytende kulturminnene, som historiske skip og fartøy, er svært verdifulle med hensyn til muligheter for opplevelse og formidling av kysthistorien i nasjonalparkområdet. Det statelige ansvaret knyttet til fartøyvern er i første rekke knyttet til å verne et utvalg fartøy som er representative for den norske maritime kulturhistorien. Riksantikvaren er forvaltningsmyndighet for fartøyvern, og arbeider med å verne og tildele midler til ivaretagelse av vernede fartøy. Frivillige lag og foreninger er svært viktige i arbeidet med å ta vare på eldre båter. De få båtene som er bevart er svært viktige for forståelsen av kystlandskapet. Tre kjente fartøy som kan påtreffes i nasjonalparkområdet er:

Boy Leslie/Arendal . Boy Leslie ble bygd som en seiltråler i England 1911. Fartøyet var en del av den engelske fiskeriflåten kalt Nordsjøkuttere frem til 1920. Skipet ble bygd om til fraktestart ved Høllen i 1939, og med navnet Ekstrand gikk hun fraktestart langs kysten av Sør-Norge frem til 1978. På 1990-tallet ble det gjort store arbeider for å tilbakeføre skipet til det originale seilende fartøyet. I dag inngår Boy Leslie i den nasjonale verneplanen for fartøyer.

Solrik/Grimstad. Skonnerten "S/S Solrik" ble bygget på Lista i 1929. Hun har bl.a. gått i fraktfart på Norskekysten, før hun i 1996 ble kjøpt av Foreningen Skonnerten Solrik som er en ideell forening av lokale krefter i Grimstad.

M/S Søgne Tvedestrand, er den siste langtgående rutebåten i Aust-Agder. Fra 1936 og frem til krigen gikk den mellom Søgne og Kristiansand. Etter krigen og frem til 1993 trafikkerte M/S Søgne strekningen Arendal- Gjeving- Tvedestrand. I dag brukes M/S Søgne av medlemmene i "Kystlaget Søgne", til felles turer, samt bestillingsturer som bryllup og firmatilstelninger.

Foto 15 Boy Leslie under seil. Foto: www.boyleslie.no

Foto 14 M/S Søgne på tur. Foto: www.sandoy.no

3.4 Kulturminner under vann

Den planlagte nasjonalparken dekker et større område av kyststrekningen som har vært svært betydningsfull som seilled langs norskekysten i forhistorisk og historisk tid. Den omfatter en lang rekke innseilinger til uthavner, ankringsplasser, handelssted og byer. Ytre del av kyststrekningen er et eksponert og urent farvann, og oppgjennom historien åsted for mange forlis. Forlishistoriene er i seg selv en viktig del av det maritime kulturlandskapet. Selv om de ikke er synlige har de en sentral plass i mange menneskers bevissthet og forhold til området. Indirekte blir vi også påminnet dem mange steder i parkområdet. Dels i form av stedsnavn, dels i form av spor etter losvesenet som fyr, utkikksteder, kompassroser med mer. Noen få mennesker, de som dykker, har også mulighet til å besøke forlisstedene.

Naturhavner ved de mange store og små øyene innenfor parkens grense har også en sentral plass i områdets kulturhistorie. De utgjør viktige kulturhistoriske bindeledd i regionen og bruken av skjærgården til fiske, fangst og jordbruk.

3.4.1 Skipsvrak, last og forlisområder

På generelt plan kan det hevdes at forlissituasjoner i en kystsone som den Raet nasjonalpark vil dekke kan arte seg svært forskjellig, men felles for de aller fleste fartøyene er at de havnet her ganske tilfeldig. Et unntak er båter og skip som har sunket i havner mens de lå i opplag, eller hele/deler av skrog som er gjenbrukt i bryggekonstruksjoner, bygninger og lignende. Et typisk forlis-scenario er grunnstøting etter feilnavigering eller at fartøyet har drevet mot en grunne etter å ha mistet styringsevnen i hardt vær, kanskje lekk og med nedklippet mast. Avhengig av hvordan skjærgården og dybdeforholdene er, for eksempel om skroget driver av, for så å gå på neste grunne osv., kan en slik forlissituasjon foregå over store avstander. Deler som fortsatt flyter; skrogflak, master, annen løs last etc. kan drive kilometervis av gårde og "slippe" tunge gjenstander etter hvert som skroget brytes opp for til sist å synke eller drive på land langt unna "første grunnstøtingssted". Et annet scenario er at skroget i fartøyet splintres opp ved første kontakt med fjell, etter å ha drevet skroghelt på land eller en øy. I slike situasjoner blir gjerne ballast og tyngre gjenstander, eksempelvis ankre, kanoner og tung last liggende igjen nær stedet skroget ble knust. Begge disse forlissituasjonene kan gi spredning av gjenstander over større områder, men når det

gjelder forlis av skip med treskrog ser man gjerne stedet skroget gikk i oppløsning som en konsentrasjon av gjenstander i mer avgrenset område.

3.4.2 Havner

Foruten båter og skipsvrak, er spor etter ulike virksomheter som er deponert på sjøbunnen i havneområder særlig kilderike og dermed en viktig del av vår kulturarv under vann. Kulturlag kan beskrives som avsetninger av mange slags gjenstandsmateriale, avfall, ballast og lignende som er kastet og mistet i sjøen. Det er kjent at i mange tilfeller, og kanskje særlig i naturhavner, kan slike kulturlag være bevart forholdsvis uforstyrret, og, avhengig av sedimentenes tykkelse og beskaffenhet, kan det være særs gode bevaringsforhold, også for organisk materiale. Ballastrøyer kan gi mye informasjon om handel og transport, likeledes kan undersøkelser av sjøavsatte kulturlag bringe inn nye kilder til å lage kunnskap om deler av den maritime kulturhistorien, kilder som ofte er marginale eller ikke tilstede på land. Mange av naturhavnene i området kan antas å ha høyt potensial for kulturlag i sjøbunnen, men kun et fåtall av disse viktige havneområdene er undersøkt arkeologisk.

3.4.3 Slaveskipet Fredensborg

Handelsfregatten Fredensborg, hjemmehørende i København forliste 1. desember 1768 ved Gitmertangen østligst på Tromøy utenfor Arendal. I 1974 ble vraket funnet av tre dykkere. En del av det som ble funnet tilhører Aust-Agder kulturhistoriske senter og kan sees i utstillingene der. Da skipet forliste hadde det nesten gjennomført en runde i trekantfarten. 265 slaver var transportert fra Gullkysten (Ghana) i Afrika til den danske kolonien St. Croix, der slavene var solgt til sukkerplantasjene. Skipet hadde tatt ombord tønner med brunt sukker, samt tobakk og mahogny. Fra Afrika hadde de elfenben. På reisen fra København til Afrika, sommeren 1767, hadde skipet vært innom uthavna Merdø, og sjøfolkene hadde vært til gudstjeneste i Tromøy kirke.

3.4.4 Kunnskapsstatus, kulturminner under vann

Ifølge Norsk Maritimt Museum (NMM) sine arkiv er det til sammen registrert opplysninger om 68 lokaliteter med kulturminner under vann som ligger innenfor grensen av den planlagte Raet nasjonalpark. De aller fleste kjente lokaliteter er funnet av fritidsdykkere og rapportert til Norsk Maritimt museum i henhold til kulturminneloven § 14, tredje ledd. Langt de fleste av disse igjen er vrakfunn. Bare et lite fåtall er befart av NMM, men registrert som følge av innberetninger fra fritidsdykkere. Vernestatus, sårbarhet og skjøtselsbehov er uavklart for de fleste lokalitetene og posisjonsangivelse er jevnt over dårlig. Det er dermed enkelt å oppsummere kunnskapsstatus for kulturminner under vann innenfor den foreslåtte grense for Raet nasjonalpark. Den er meget svak. NMM mener det er grunn til å anta at det er et betydelig høyere antall enn det som er kjent til nå. Videre anser vi at den kilde, verne og opplevelsesverdien som ligger i disse kulturminnene er meget høy.

Foto 16 Minneplate over forliset av Fredensborg på Gitmartangen, Tromøy. Foto: Hans R. Hanssen

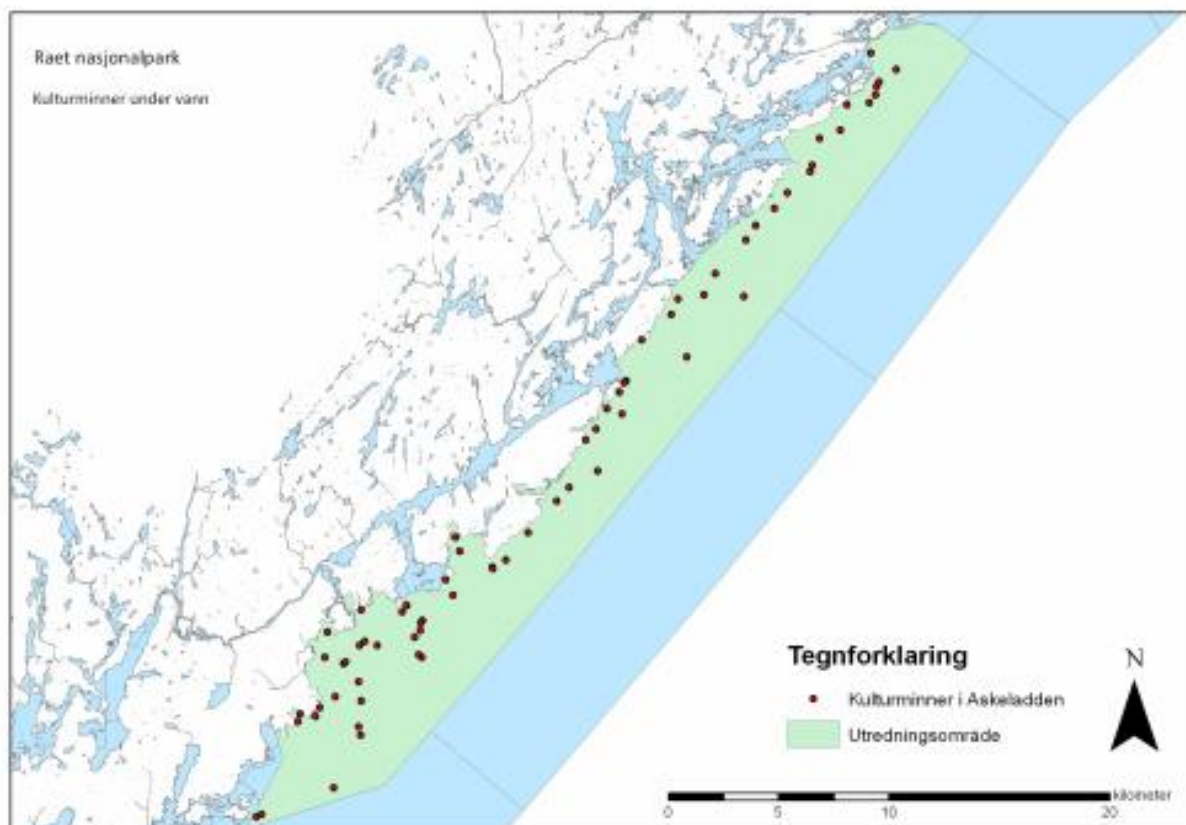
Foto 17 Ballastrøys undersøkes av dykker
Foto: Norsk Maritimt Museum

3.5 Oppsummering sjøfartshistorie

Kulturminner i utredningsområdet for Raet nasjonalpark er preget av kontakten med havet. Samtidig er det tydelig av at mye av aktiviteten som har foregått i utredningsområdet har satt spor andre steder. Fisk og hummer ble foredlet og forbrukt andre steder, trelast og malm som er skipet ut kan for eksempel gjenfinnes som byggematerialer i hus på kontinentet. Overskudd fra handel og sjøfart, samt inspirasjon fra kontinentet danner et økonomisk og kulturelt grunnlag for etableringen av landsdelens karakteristiske trehusbyer. Kulturminner knyttet til uttak av råvarer, produksjon og bosetning finnes i stor grad i regionen, men utenfor planområdet. Forståelsen av disse kulturminnene er betinget kyststripas eksistens og muligheter for utskipping og tilgang til et marked. Uthavnene Merdø og Lyngør, som delvis ligger innenfor planområdet, er internasjonalt viktige og svært verdifulle kulturmiljøer som er vokst frem i symbiose med seilskutetrafikken.

Når vi i dag skuer utover stille hav og vakkert skjærgårdslandskap er det vanskelig å begripe hvilken betydning den omfattende sjøfarten og rederivirksomheten har hatt for menneskers virke og utvikling av landsdelen i historisk tid. Seilskutene som var et dominerende innslag i kystlandskapet er borte. Dette med unntak av de båtene som forliste og som ligger under vann. På tross av at vrak og rester av skip og last brytes ned over tid, viser det spektakulære funnet av slaveskipet Fredensborg hvilket potensial som finnes knyttet til kulturminner under vann.

Kunnskapsgrunnlaget for kulturminner under vann i planområdet er meget svak. Det er behov for kontroll av kartfesting og tilstand av kjente lokaliteter og ønskelig med nye kartlegginger i utvalgte områder.

Kart som viser kjente og antatte funnposisjoner innenfor den foreslåtte plangrensen

6 Kart som viser kjente og antatte fredete lokaliteter innenfor den foreslåtte plangrensen

4 Fritidslandskapet og historien om Sørlandet

"Det rustikke miljøet i de hendøende sørlandsuthavnene tiltrakk både litterater og andre kunstnere [...] Sammen banet kunstnernes "opdagelse" av Sørlandet for den generelle turismen til landsdelen." Dag Hundstad 2005:137

I de siste 10-årene av 1800-tallet erobret dampskipene herredømme på verdenshavene og grunnlaget for uthavnene på Agderkysten forvitret. Dampskipene kunne seile om natten og hadde ikke behov for stoppesteder på samme måte som seilskutene. Utover på 1900-tallet sank folketallet i uthavnene betraktelig. Det var på denne tiden at forfattere som Wilhelm Krag og Gabriel Scott og andre kunstnere begynte å besøke uthavnene. Her fant de romantiske og sovne sjøfartsmiljøer. Mens sørlendingene tidligere var forbundet med dynamiske skikkelser som Terje Vigen eller vågale losere og storskipere skapte forfatterne nå et bilde av sørlendingen som gamle, mimrende skipper, bosatt i miljøer som utviklingen bokstavelig hadde seilt forbi.

Historien om hvorfor sørlandet ble Sørlandet er et skoleeksempel på hvordan vår opplevelse av et landskap kontinuerlig skapes og gjenskapes i en kulturell kontekst. Det finnes et fåtall konkrete kulturminner i utredningsområdet knyttet til litterære skildringer, Terje Vigenes Hesnes Merke er et eksempel.

Parallelt med nedbyggingen av uthavnsamfunnene som lokalsamfunn fikk uthavnene økt betydning som feriesamfunn. Det var flere årsaker til veksten i reiselivet tidlig på 1900-tallet. De viktigste var lengre ferie og velstandsøkning for folk flest, ideologiske endringer og bedre kommunikasjoner. Byborgerskapet og kunstnerne var pionerer som sommergjester, og det er i denne tiden at Wilhelm Krag lanserer begrepet Sørlandet, som lades med poetiske assosiasjoner. I Sørlandets tilfelle gikk billedkunst, skjønnlitteratur, faktabeskrivelser og turistreklame inn i én og samme strøm som bidro til å bygge opp en sterk og konsistent merkevare.

Særlig fra mellomkrigstiden skjøt utviklingen fart. Brede lag av befolkningen fikk innfridd kravet om to ukers ferie i 1930-årene, og ferieloven fra 1947 fastsatte 3 ukers ferie for alle arbeidstakere. I mellomkrigstiden ferierte sommergjestene på landsdelens pensjonater, og nøt livet på sjøen i småbåter. Fra 1960-årene begynte hyttebyggingen i landsdelen for alvor, og pensjonatenes epoke var over. Samtidig vokste det frem en fritidsbåtindustri, og den første norske plastbåten ble støpt i Grimstad av Herbert Warum.

Sørlandet lokker...

Foto 18 Tidlig reklame for Sørlandet

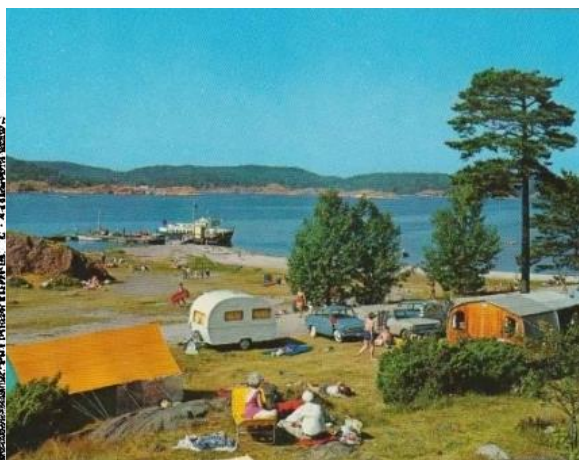

Foto 19 Camping på Hoveodden. Postkort fra 1960 tallet. Kilde: Arendal kommunes nettside

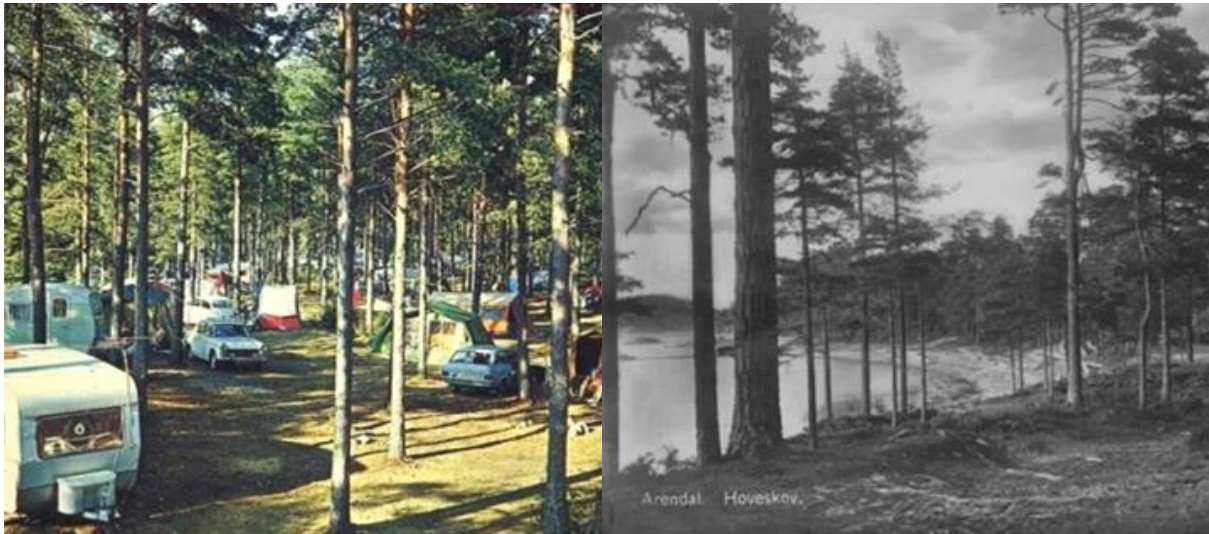

Foto 20 Postkort fra Hove Camping. Kilde: Arendal kommunes nettsider

Foto 21 Postkort fra Hoveskogen. Kilde: Arendal kommunes nettsider

Hoveodden og Hoveskog har vært et populært utfartssted for befolkningen i Arendalsområdet de siste 100 år. Arendal og Tromøy kommuner kjøpte området i 1937. Hoveodden og Hoveskog ble raskt et yndet sommerparadis igjen etter krigen. På fine sommersøndager lå byen nærmest folketomt mens skjærgården og Hoveområdet yret av liv. Det ble åpnet kafé og de første campingturistene meldte sin ankomst.

I 1960 ble bilrasjoneringen opphevet. Samtidig pågikk byggearbeidene på Tromøybrua, som ble åpnet året etter. Flere biler og bedre tilgjengelighet la grunnlaget for Hove camping, som åpnet i 1961 med serviceanlegg og toaletter.

Det finnes en del hytter i utredningsområdet. Fritidsboliger fra mellomkrigstida er særlig kulturhistorisk interessante, da dette var den første perioden da denne typen bygninger ble oppsatt. Andre kulturminner som kan knyttes til ferietrafikken i utredningsområdet er dampskipsbrygger som den på Søm.

4.1 Andre typer kulturminner i planområdet

4.1.1 Jordbrukets kulturlandskap

Området er preget av menneskers bruk gjennom lange tider. Det antas at det har vært bosetting på Raet siden steinalderen. Hove er blant de eldste gårdene i området og kjent fra 1593. Teigblanding var vanlig her som ellers i landet. Først etter utskiftningen på midten av 1800-tallet fikk hver eiendom sammenhengende areal.

Beite foregikk i utmark, som ofte fikk et hagepreg. Intensivt beite med flere dyreslag og hogst av brennved holdt vegetasjonen nede og førte til et svært åpent landskap på holmer og kystnær utmark. Beiting med sau har vært det tradisjonelle beitemønsteret med dyr fra gårdene på Alve. Tidligere var landskapet mer åpent både på Tromøya, Merdø, Tromlingene og Jerkholmen. Utmarka kunne ofte få et «hagepreg», og på eldre fotografier kan en få inntrykk av hvor åpent landskapet var eksempelvis rundt Tromøy kirke. Pollenundersøkelser fra Tromlingene indikerer beite i hele perioden fra vegetasjonen etablerte seg på øya. Dette vil sannsynligvis gjelde for alle øyene. Nedtrapping av husdyrholdet har ført til en tiltagende gjengroing av utmarka. «Museumsjordet» på Merdø som grenser inntil utredningsområdet, er et typisk eksempel på at gjengroing er et stadig tilbakevendende problem på arealer som har gått ut av aktiv drift.

Steingjerder er kulturminner som kan være svært gamle. De var viktige markeringer av eiendomsgrenser, inngjerdinger for å unngå at beitedyr kom inn på dyrket mark og markeringer av

gamle veier og passasjer bl.a. Dette mønsteret preger fortsatt kulturlandskapet slik vi opplever det mange steder på Tromøya bl.a. steingjerdene rundt arealer for dagens jordbruksdrift. På Merdø og Store Torungen kan en følge steingjerdene som spor etter tidligere tiders driftsforhold. På fyrstasjonene står de som inngjerdinger av de små arealene som ble dyrket eller gjerdet inne som hager. På Havsøya finnes en av disse oppmurte steinhagene. Enkelte steder er steingjerdene falt mer eller mindre sammen eller er overgrodd. På Merdø og Store Torungen er det foretatt enkelte utbedringer. Rundt mange av hyttene på Tromøya, er det satt opp steingjerder av nyere dato som markerer eiendomsgrenser eller passasjer forbi privat sone.

Vei- og stisystemet fra gårdstunene og ut i utmarka, med le gjennom steingjerdene, er kulturminnetyper som kan ha svært høy alder. Disse opprettholdes gjennom dels gjennom drift, dels gjennom friluftsbruk. Det gjelder tangveier til stranda, vei til båtstøer, fegater for krøtter, snarveier "gårdimellom", til skole og kirke.

Andre kulturminner knyttet til tradisjonell jordbruksaktivitet så er det i Brekka fremdeles jordkjellere til bruk som lagerplass for de store potetavlingene som ble dyrket på "Utsia" av Tromøy. I rullesteinskråningen ned mot Spornesstranden kan vi også se rester/spor etter "tanghollene". Tang var en viktig kilde til gjødsel og en forutsetning for de gode avlingene. Etter kraftige vinterstormer legger det seg opp store tangvoller som ble samlet opp slik at de ikke skulle bli dratt ut til sjøs igjen.

4.1.2 Krigens kulturminner

Hove Leir ble anlagt av den tyske okkupasjonsmakten under 2. verdenskrig. Det ble anlagt en rekke militære anlegg langs hele utsiden av Tromøy. I området som omfattes av Raet nasjonalpark fra Hove til Botstangen, er det ennå godt synlige rester etter bl.a. kanonstillinger, skyttergraver, grunnmurer etter bygninger og kommandoposten på Såta.

Hove Leir var okkupasjonsmaktens hovedkvarter for divisjonen som forsvarte Sør Norge. Der var også en treningsskole i luftvernartilleri, «Feldflakschule» som drev med skyteøvelser. I 1944 ble det strengt hemmelige «Luftnachrichtenregiment 251» som var et luftvarslingssystem langs kysten fra Frankrike til Nordkapp, flyttet til Hove

På Hove skal det ha vært tre radarer, en kommunikasjonsbunker og antagelig fire luftvernkanoner og luftvernsskole fra 1941 til 1944. På flaten nedenfor Tromøy kirke er det terrengformasjoner som vitner om anlegg for skyteøvelser. På det flate arealet nærmest sjøen skal det ha vært planer om at fly skulle kunne lande. Etter som tiden går, begynner restene i terrenget etter 2. verdenskrig å få en historisk interesse for yngre generasjoner. Kunnskap om hva som hendte lokalt er også viktig. Det som står igjen av fysiske innretninger i terrenget er en del av dokumentasjonen.

Krigsminnene i planområdet inngår ikke i den nasjonale verneplanen for krigsminner fra 2.verdenskrig, som kun omfatter utvalgte anlegg sett i et nasjonalt perspektiv. Det er en økende interesse for denne typen kulturminner både nasjonalt og internasjonalt.

Foto 23 Brekka, bro bygd av tyske krigsfanger.
Foto: Erling Vatne

Foto 22 Fundamenter til radaranlegg på Såta, Hove Foto:
Erling Vatne

Det er ønskelig å foreta en registrering og kartlegging av anlegg og spor i terrenget etter virksomhet fra 2.verdenskrig. For turgåere og andre er sporene etter krigen tydelig i terrenget med mange godt synlige løpeganger og skytestillinger. Mange av de forhistoriske gravhaugene på Hove er skadet som følge av aktiviteten med groper som er spor etter skytestillinger.

På Lille Torungen ble det i 1988 reist et minnesmerke over de seks som ble drept da et alliert jagerfly ble skutt ned av tyskerne 25. februar 1945. Det var en engelskmann og fem kanadiere. Flyet ble skutt ned like ved Torungene.

4.1.3 Stedsnavn

Stedsnavn kan være viktige kulturminner som kan fortelle mye om stedets opprinnelse, bruk og betydning. Stedsnavn er viktige kilder til forståelse og opplevelse av kulturlandskapet. Eksempler på navn knyttet til bruk er Kjøholmen, Nautholmen og Mærholmen i Lyngør.

Mange steder finnes navn som omtaler de reisende i båt, gjerne omtalt som fant eller båtfant. Det finnes mange lokale historier om de reisende som i tillegg til håndverk og handelsvirksomhet også deltok i sesongfiske som hummerfiske. Eksempler på slike lokaliteter er Fanthula på Havsøya, og fantehola/fanteviga på Valøyene.

4.2 Oppsummering Kulturminner i utredningsområdet

Kulturminner i utredningsområdet stammer fra ulike tider og har ulik fremtoning og karakter. Felles for alle kulturminner at de har potensial for å fortelle om tidligere bruk av stedene og landskapet, og har verdi fordi de gir innhold til landskapet på en måte som ikke kan gjenskapes i dag. Det er viktig å opprettholde en variasjon og et mangfold av kulturminner i landskapet.

De færreste kulturminnene omfattes av et formelt vern. Kulturminnene er truet av forfall, gjengroing, utbygging og uvitenhet.

Det er generelt en bedre oversikt over kulturminner i områder som omfattes av vern i eksisterende landskapsvernområde der kulturminner og kulturlandskap har vært et tema tidligere og materiale er samlet og systematisert. Landområder på Valøyene i Grimstad kommune og i Tvedestrands skjærgård består i stor grad av mindre holmer og skjær, og omfatter områder som ikke har hatt fast bosetning eller fast næringsvirksomhet. Det er liten kunnskap om kulturminner i disse områdene.

Det er behov for kartlegging av kulturminner i planområdet, for å styrke kunnskapen om kulturminner og som grunnlag for formidling.

5 Beskrivelse av kulturminner og utvalgte områder

5.1 Tvedestrand kommune

5.1.1 Lyngør

Lyngør er en av de mest kjente uthavnene på sørlandskysten og består av fire øyer. Lyngør var det desidert største uthavnsamfunnet, med en befolkningstopp i 1891 med et folketall på 572 personer. Det er fortsatt rundt 100 fastboende på øyene og har en omfattende og godt bevart bebyggelse.

Den mest kjente historiske hendelsen knyttet til Lyngør er uten tvil slaget ved Lyngør i 1812. Slaget var den blodigste bataljen i Norge under krigen 1807-1814, der Fregatten Najaden ble senket. En minnestøtte over slaget ble reist ved hundreårsmarkeringen i 1912. Det er også reist et minnesmerke på kirkegården i Risør, der mange av de omkomne ble begravet. I 1957 ble Najaden gjenfunnet på bunnen av Lyngørsundet.

Innenfor utredningsområdet ligger "Krigsholla", som er en hule sivile søkte ly i under slaget på Lyngør.

Utredningsområdet for Raet nasjonalpark omfatter ikke selve bebyggelsen på Lyngør, men omfatter yttersiden Lyngør, og dermed deler av kulturmiljøet knyttet til uthavnen.

5.2 Arendal kommune:

5.2.1 Målen

Målen kommer av gammelnorsk mol, "banke av småstein" og er en stor steinhaug som blir kastet frem og tilbake av sjøen. Målen ligger som en bevegelig grunne i havstykket mellom Tromøya og Flostad, og som over tid skifter størrelse og utseende. Farvannet her er urent med mange store undersjøiske grunner og kalles "den store skipskirkegården". Det er registrert 21 forlis og grunnstøtinger i dette området, trolig er dette bare noen av de ulykker som har skjedd her. Det siste kjente forliset var M/S Brim som forliste vinteren i 1966. Vraket av Brim lå på Målen i mange år, men er nå helt brutt ned av vær, vind og malende stein.

5.2.2 Tromlingene

Navnet Tromlingene er en avledning av Thruma - "små Tromøyene" og er avmerket på kart og losbøker fra 1500 tallet. Her finnes mer en 20 gravrøys og en steinsatt sirkel. På 1600-talls kart er det inntegnet varder her, og frem til midten av forrige århundre hadde losene fra Botne utkikkspost her.

5.2.3 Tromøy

Tromøy er sørlandets største øy, og har vært et eldorado siden det ble isfritt etter siste istid for ca 12.000 år siden. Gjennom hele steinalderen har nærheten til havet og næringsrike havstrømmer som Tromøysund, gitt sikker tilgang på mat. I skogene har en sanket planter og jaktet på vilt. Mange steder på Tromøya finner vi spor etter steinalderbosetning i form av redskaper av flint og andre typer stein. Da jordbruket ble innført, var Tromøya et ideelt sted å dyrke jorda. Avsetninger fra istiden har gitt et godt drenert og næringsrikt jordsmonn. I jernalderen drev de fleste med jordbruk, og mange gravminner viser at Tromøy var et viktig sted. Transport over havet gjorde Tromøya til et sentralt sted. Spor etter det første huset fra eldre jernalder på Tromøy ble funnet ved Hove leir i 2009.

5.2.4 Tromøy kirke

Den eldste delen av kirken ble bygd i middelalder, kanskje så tidlig som på midten av 1100-tallet. I 1751 ble kirken utvidet med sideskip i tømmer. Sammen med navnet viser det store antallet gravminner fra bronse og jernalder viser at området har vært et viktig sted ritualer og seremonier i

lang tid før kristendommen kom. Tromøy kirke fører den religiøse tradisjonen videre kant i kant med nasjoanlparkområdet.

Tromøy kirke var et viktig sjø og seilingsmerke. På Hollandske kart fra 1500-tallet er kirken markert som sjømerke. Et gammelt vers sier at ” når Tromøy kirke står på vannet er man tre mil av landet”. Kirken ble ofte kalt ” de kerk van Mardoe”. Denne bygningen var sammen med varder, og den karakteristiske silhuetten av Tromlingene (tre fjelltopper i Froland) den viktigste landkjenning av Merdø og innseilingen til Arendal. Sydveggen på kirken ble helt frem til 1938 kalket og vedlikeholdt av Statens fyr- og merkevesen.

5.2.5 Hove gård

Hove gård er en matrikelgård på sørvestre del av Tromøy. Gården ligger på et nes, med havet på yttersiden, og Hovekilen på innsiden. Hovekilen er et beskyttet havneområde, men kun egnet for mindre fartøyer. Merdø og Gjessøya er nærmeste naboskap til Hove. Matrikelgården Hove besto fram til 1942 kun av ett bruksnummer, og hadde en eier. I 1942 ble gården kjøpt av staten, og tatt i bruk av okkupasjonsmakten. Gården eies i dag av Arendal kommune. Hovedbygningen er fra omtrent 1725, og ble oppført etter at den opprinnelige bygningen brant. Hovedbygningen ble restaurert utvendig i 1983-84 og innvendig i 1989-90.

Første gang gården Hove nevnes er i 1595. Gården var da krongods. I 1659 kom gården i privat eie. I 1737 ble toller Niels Mathiasen Aalholm eier. Han etablerte seg etter hvert som kjøpmann i Arendal med fast bolig på Tyholmen. Hove ble da brukt som landsted om sommeren. Niels Mathiasen Aalholm var svært interessert i jord- og skogbruk, i tillegg til å være en av de aller første som dyrket poteter i landet, utviklet han et imponerende hageanlegg med både urtehage, frukthage og alleer ned mot sjøen. Aalholm førte svært nøyaktige notater om nær sagt hver eneste gulrot som ble tatt opp av jorda, hvert eneste kilo med tang som ble tilkjørt som gjødsel eller hvert egg som ble lagt av gården s høner. Enhver liten detalj i det på mange måter eksperimentelle og fremsynte hagebruket ble sirlig skrevet ned i boka- med franske ideer om jorda som den virkelige rikdomskilde som ideal. I dag vil vi si at Aalholm drev med økologisk landbruk, og kildene vil kunne være til nytte for de som er interessert i økologisk drift i dag.

Alléene av store Lindetrær går på skrå ned fra hovedhuset mot landingbrygga i Hovekilen. Det er hollandsk lind - brakt hjem som ungtrær med seilskutene for over 300 år sien. Våningshuset på Hove gård ligger utenfor utredningsområdet, mens deler av det historiske hageanlegget ligger innenfor området. Hove gård brukes til utleie.

Figur 7: Grense for historisk hageanlegg tilknyttet eiendommen på Hove gård. Kartutsnitt fra Askeladden.

5.2.6 Hove leir

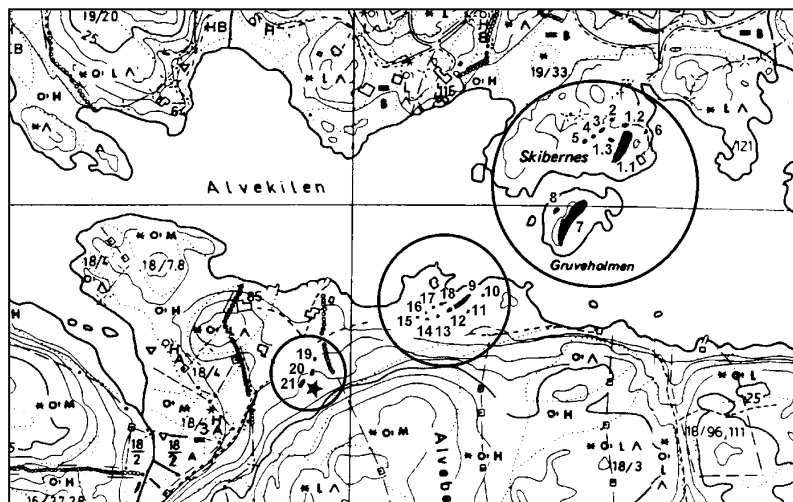
Under andre verdenskrig ble gården okkupert av tyskerne, og det ble anlagt en luftvernskole. Området ble bygget ut med over 70 bygninger av tyskerne. Etter krigen overtok det norske forsvaret, og anla rekruttskole for luftvernartilleriet. Skolen opphørte i 1963, og Statens Bygge- og Eiendomsdirektorat (dagens Statsbygg) utviklet stedet til leirsenter. Eiendommen ble i 1998 solgt til Arendal kommune, som siden 2002 har lagt driftsansvaret til Hove drifts- og utviklingselskap, et selskap som er eid 100 % av kommunen.

5.2.7 Gruvene på Alve

Arendalsdistriktet var et viktig gruvedistrikt med mange gruver. I Arendal kommune er registrert én gruve ligger innenfor utredningsområdet, dette er Alvegruvene som ligger ved Alvekilen midt på Tromøya. Utstrekningen på området er ca. 300 x 400 meter. Her ligger en av de mest kjente og spesielle gruvene i distriktet, nemlig gruva på Gruveholmen. All transport av malm fra området foregikk med båt, da gruvene nesten ligger i strandkanten. Totalt er det registrert 23 gruveobjekter i området. Gruvene på Alve var i drift allerede på andre halvdel av 1600-tallet.

Det er tre hovedgruver: Alve Lands gruve på nordsiden av kilen, Alveholm(en) på Gruveholmen og Bergviks gruve på sydsiden av kilen. Både Bolvig, Ulefoss og Nes jernverk har hatt rettigheter her. Alve Lands gruve og gruva på holmen er betryggende sikret i 1992 med 2 meter høyt flettverksgjerde. Bergviks gruve på sydsiden av kilen mangler sikring, men her er det ingen høye skrenter. Likevel bør en viss sikring vurderes. Sikring av en liten synk/skjerp et par hundre meter SV for denne (nr. 3.21) bør også vurderes.

Figur 8: Oversikt over Alve gruveområde. Kartgrunnlaget er et utsnitt av økonomisk kartblad BS-011-5-1. Sirklene er bare plassert for å synliggjøre gruveobjektene. Stjerne markerer hestevandring.

5.2.8 Merdø

Merdø var allerede på midten av 1500-tallet den viktigste uthavna på Nedeneskysten. Det var den lune havna ved skipsleia som fikk betydning da seilskutetrafikken økte på 1500- og 1600-tallet. Navnet Merdø ble brukt som betegnelse på hele området innenfor øya i de tidlige kildene. Merdø lå under gården Gjervold på Tromøy. "Strandsitterne" her ute drev med losing, handel og sjøfart og hadde jordbruk og fiske som tilleggsnæringer. Her var også gjestgiveri og tollstasjon. Etter hvert ble de eiere av eiendom, og øya ble matrikulert som én gård. På 1800-tallet var sjøfarten dominerende, og velstående skipperne brakte velstand inn i uthavna. Den gamle bebyggelsen utgjør et helhetlig antikvarisk miljø sammen med steingjerdene rundt tidligere oppdyrket mark. Gravene for fremmede sjøfolk, kompassrosa på Vestre Valen og enkelte bevarte fortøyningsringer er kulturminner etter seilskutetiden. Våningshuset på Merdøgaard og Tollboden er fredet. Arendal Museum kjøpte et godt bevart skipperhjem med fjøs og sjøbod i 1930, og etablerte Merdøgaard museum. Museet har faste omvisninger hver dag i sommersesongene når fergene går. Årlig besøker 1000-1500 mennesker museet. Merdøs historie blir også formidlet gjennom øyvandring.

Loshytta på Merdø ligger rett utenfor utredningsområdet og var et godt utkikkspunkt og et viktig kulturminne fordi den forteller om forutsetningen for fremveksten av uthavna. På grunn av gjengroing er det i dag dårlig utsikt fra loshytta. Dette er en pedagogisk utfordring og forringer opplevelselsesverdien av kulturminnet. Ved siden av loshytta er det hogget en kompassrose i fjellet med årstallet 1654. Kompassrosen er slitt og bør bevares.

Ved området gravene, som er en gravplass for sjømenn og ”strandvaskere” har Tromøy historielag satt opp en minneplate på en stein. Området benyttes i dag til camping, det bør foretas en vurdering av om dette er riktig bruk av området.

Foto 24: Bilde av minneplate på Gravene. Foto: Odd Austarheim. Kompassrosa på Vestre Valen.

5.2.9 Havsøya

Havsøy ligger utenfor Hisøy ved innseilingen til Arendal. Det er usikkert hvor lenge øya har vært befolket, men man tror det har bodd folk der fra 1500-tallet. Da var det i følge et gammelt sagn en røver som holdt til i ei hule på øya. Hula eksisterer fremdeles og kalles Røverhola.

I århundrene som fulgte ble Havsøy en viktig uthavn, ved siden av Merdø. Her bodde det losere og Havsøyas høyeste punkt står en ringmur av naturstein som ble brukt av losene. I mangel av byer og kjøpsteder mellom Skien og Stavanger ble slike uthavner viktige handelssentra og utskipingshavner.

På midten av 1600-tallet begynte Havsøy å miste sin rolle som livlig uthavn. Skogene ved kysten var uthogd og man måtte lenger innover i landet for å finne tømmer. Tømmerfløtingen på Nidelva startet og Arendal blomstret etterhvert opp som ladested.

5.2.10 Jerken

Jerkholmen ligger rett vest av Store Torungen ved innseilingen til Sømsholmen på utsiden av Hisøy. Holmen er dekket av rullestein og rager bare 10-15 meter over havet. Det ligger flere store og fine gravrøyser her, i tillegg er det registrert flere tufter men disse er ikke gjenfunnet i senere tid på grunn av einer.

5.3 Grimstad kommune

5.3.1 Søm/hasseltangen

I området finnes en rekke gravrøyser. Like øst for Kvennbekken ligger den største gravrøysa i Aust-Agder som måler hele 28 meter i diameter (Id: ...)

I området er det mange eldre steingjerder som trolig kan dateres tilbake til 1500-1600 tallet. Steingjerdene er viktige element i kulturlandskapet.

I Krågeheia og Olavsvig er det spor etter flere gamle steinbrudd, med spor etter boring, hvor steinblokker har blitt tatt ut. Disse er trolig fra mellomkrigstiden. I det samme området er det flere spor etter skjerpning (uttak av små steinforekomster), og det er flere forekomster av granater i området.

Det er kjent flere fangstgroper/jaktstillinger i området, spesielt mellom Ruakerkilen og havet. Flere av disse har blitt benyttet til andejakt i vår tid. Dateringen av fangstinnretningene er usikre.

Gårdsnavnet Søm betyr sjøheim og vitner om at mennesker som levde av sjøen, og jorda, bosatte seg her. Mange livnærte seg på en kombinasjon av jordbruk, fiske og losyrket. Farvannet mellom Søm og Fevik var vanskelig å manøvrere i for skutene i gamle dager. Flere forlis er beskrevet fra dette området og det var et stort behov for losere i dette området. Hasleøya var tilholdssted for losene.

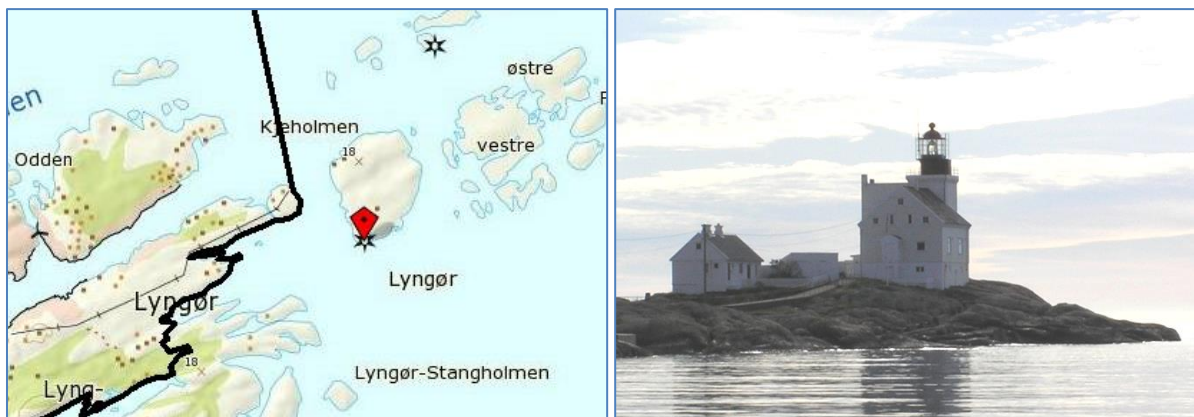
Sør i Ruakerkilen finner vi navnet i Rotterdam. Navnet stammer fra den tid hollandske skuter la til lands her for å kjøpe tømmer i bytte mot matvarer. Tømmeret fra området ble lagt på isen i Ruakerkilen, beskyttet mot havets krefter. På våren kom seilskutene og tømmeret ble trukket ut i kanal som var gravd mellom Ruakerkilen og Haslebukta (Krågebukta). Den gamle kanalen er i dag sterkt tilgrodd av takrør, men den ytterste delen mot Haslebukta er fortsatt relativt åpen. Deler av kanalen ble gravd igjen i forbindelse med bygging av båtfabrikanlegget i begynnelsen av 1960-tallet.

5.4 Fredete og verneverdige fyrstasjoner og sjømerker

Landsverneplanen for maritim infrastruktur ble lagt frem i 2009 og danner grunnlaget for videre arbeid med vern av et utvalg av Kystverkets kulturminner. Alle de fire fyrene som finnes innenfor utredningsområdet til nasjonalparken er fredet etter kulturminneloven. Kulturminnene som er behandlet i planen er ikke bare enkeltstående bygninger eller anlegg, men har først og fremst funksjon i en større sammenheng, i den maritime infrastrukturen. Fyrene og sjømerkene er en del av en farled som skal gjøre det trygt å ferdes til sjøs, og som i neste omgang bidrar til å utvikle kystsamfunnene.

Fyrene er fredet etter kulturminneloven. Her presenteres i tillegg objekter innenfor planområdet som er vurdert til verneklasse 2. Det vil si at dette er kulturminner som kystverket vurderer til å ha bevaringsverdi.

5.4.1 Lyngør fyrstasjon

Figur 9 Kartutsnitt som markerer Lyngør fyr. Svart linje er grense for nasjonalpark.

Foto 25 Lyngør fyr. Foto: Asbjørn Aanonsen

Beliggenhet: Tvedestrand kommune, Aust-Agder
Opprettet: 1879
Status: Automatisert og avbemannet 2004
Funksjon: Kystfyr
Eier: Staten
Vernestatus: Fredet etter lov om kulturminner

Lyngør fyrstasjon ligger på en liten øy utenfor Tvedestrand. Fyrbygningen i betong har fyrtårnet bygget inntil gavlen. Fyret har 3. ordens linseapparat med drivverk fra fyrstasjonens opprettelse. Tåkesignalet, diafonen er bevart, mens trykktankene er fjernet. Fyret ble opprettet samtidig med Homborsund fyrstasjon. Anlegget omfatter fyrbygningen med bolig, maskinhus, ny og gammel oljebod, betjentbolig, uthus, tuft etter smie, veier, landing med to naust og en oljekai. Fyrstasjonen ligger i nærheten av den verneverdige bebyggelsen på Lyngør. Landingsforholdene er gode.

Lyngør fyrstasjon er en meget fin representant for en større, sammensatt fyrstasjon. Den store fyrbygningen har høy aldersverdi som et tidlig eksempel på betongbyggeri. Fyret har høy grad av opprinnelighet med lyktehus og fyrtekniske installasjoner bevart. Lyngør fyrstasjon har miljøskapende verdi som del av bebyggelsen på Lyngør, og i sammenheng med landskapet omkring.

5.4.2 Ytre Møkkalasset fyrstasjon

Figur 10 Kart som viser Ytre Møkkalasset

Foto 26 Bilde av Ytre Møkkalasset fyrstasjon Foto: Hans R. Hanssen

Beliggenhet: Arendal kommune, Aust-Agder
Opprettet: 1888
Status: Nedlagt 1986
Funksjon: Led-/innseilingsfyr
Eier: Kystverket
Hjemmeside: www.mokkalasset.no
Vernestatus: Fredet etter lov om kulturminner

Ytre Møkkalasset fyrstasjon ligger på et lite skjær i kystbåtleden nordøst for Tvedestrand. Fyrtårnet i støpejern som er plassert på en steinsokkel, er 17,2m høyt. Tårnet ble reparert etter krigsskader i 1946 og lyktehuset ble da gjort mindre. Fyrstasjonen består kun av fyrtårnet med en liten leilighet. Fyrvokterboligen ligger inne på land. Fyrstasjonen ble avfolket i 1946 og nedlagt i 1986. I dag fungerer den som dagmerke.

Ytre Møkkalasset fyrstasjon er et sjeldent eksempel på et lavt støpejernstårn med marginale boforhold. Fyrtårnet har en dramatisk virkning med sin beliggenhet på det lille skjæret. Fyrstasjonens tilknytning til 2. verdenskrig har historisk interesse. Den har med sin beliggenhet i den trafikkerte lystbåtleden også høy opplevelsesverdi.

Det er utarbeidet forvaltningsplan for Ytre Møkkalasset fyrstasjon.

5.4.3 Lille Torungen fyrstasjon

Figur 11 Kartutsnitt som viser Lille Torungen fyrstasjon

Foto 27: Bilde av Lille Torungen fyrstasjon. Foto: H.R. Hanssen

Beliggenhet: Arendal kommune, Aust-Agder
Opprettet: 1844
Status: Nedlagt 1914
Funksjon: Kystfyr
Eier: Staten, leietaker Stiftelsen Torungen fyr, utleie via Aust-Agder Turistforening
Hjemmeside: www.torungen-fyr.no
Vernestatus: Fredet etter lov om kulturminner
Medlem av Norsk Fyrhistorisk Forening

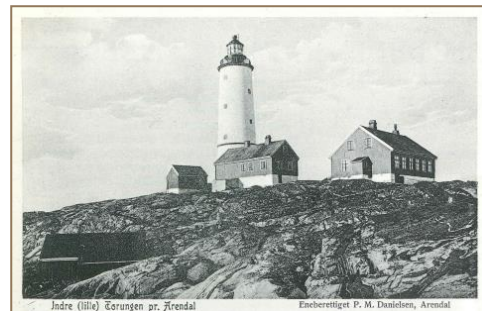

Foto 28 Postkort med bilde av Lille Torungen før nedleggelsen i 1914
Foto: P.M. Danielsen

Lille Torungen fyrstasjon ligger på en liten øy utenfor Arendal. Fyrtårnet i tegl er 28,9 m høyt. Stasjonen omfatter tegltårnet, oljebod, tufter etter bolig, uthus, naust og landing, samt spor etter flere hager. Stasjonen ble opprettet samtidig med Store Torungen og Sandvikodden fyrstasjoner og har funksjonell og visuell forbindelse med disse. Lille og Store Torungen ble bygget som tvillingfyr. Fyrstasjonen ligger i sammenheng med verneverdige bygningsmiljøer ved innseilingen til Arendal. Fyrstasjonen ble nedlagt i 1914 og erstattet av en liten fyrlykt. Fyrteknologien hadde på dette tidspunkt gjort det unødvendig med to fyr. Lille Torungen er som en del av raet, foreslått fredet som landskapsvernområde etter lov om naturvern.

Lille Torungen har stor fyrhistorisk verdi med landets høyeste fyrtårn i tegl, et relativt sjeldent tårnmateriale i Norge. Anlegget har sammen med Store Torungen fyrstasjon stor miljøbetydning i sammenheng med bygningsmiljøene ved innseilingen til Arendal, og stor identitetsverdi for *Byen med de tvende Fyre*. Fyrstasjonen har stor fyrhistorisk interesse sett i sammenheng med Store Torungen fyrstasjon, selv om tårnet i dag står uten fyrapparat.

5.4.4 Store Torungen fyrstasjon

Figur 11: Kartskisse som viser beliggenhet til Store Torungen fyrstasjon.

Foto 29: Store Torungen fyrstasjon.
Foto: I.Paulsen/AAFK

Beliggenhet: Arendal kommune, Aust-Agder

Opprettet: 1844

Status: Automatisert og avbemannet 2004

Funksjon: Kystfyr

Eier: Staten, leietaker Stiftelsen Torungen fyr, utleie via Aust-Agder Turistforening

Hjemmeside: www.torungen-fyr.no

Vernestatus: Fredet etter lov om kulturminner

Ny bruk: Arendal og Oppland Turistforening og Lille Torungens Venner har inngått en avtale om bruk av bygningene i tilknytning til fyret som besøksmål. Booking for Store Torungen skjer via Arendal og Omegn Turistforening.

Store Torungen fyrstasjon ligger på en øy utenfor Arendal. Det opprinnelige tårnet var bygd i tegl, mens dagens tårn fra 1914 er støpt i jern. Tårnet er 34,3m høyt. Fyret har et eldre, fransk 2. ordens linseapparat. Fyrstasjonen er stor og omfatter maskinhus, boliger, uthus, gammel smie, tufter etter tegltårnet og tidligere boliger og uthus. Anlegget omfatter også hager og spor etter hage, samt landing og naust. På øya er det spor etter mindre jordbruksdrift. Fyrstasjonen ble opprettet samtidig med Lille Torungen og Sandvikodden fyrstasjoner, og har funksjonell og visuell forbindelse med disse. Store og Lille Torungen fyrstasjoner ble bygget som tvillingfyr.

Fyrstasjonen ligger i sammenheng med verneverdige bygningsmiljøer ved innseilingen til Arendal. Noe av fyrområdet er som del av raet, foreslått fredet som landskapsvernområde etter lov om naturvern. Forøvrig er området vernet som naturreservat etter samme lov. Store Torungen fyrstasjon er et fint eksempel på en rikt sammensatt stasjon. Fyrtårnet er en typisk representant for de høye støpejernstårnene. Fyret har høy grad av opprinnelighet med eldre linseapparat i bruk og diafonanlegg med trykkanker intakt. Fyrstasjonen har fyrhistorisk interesse ved sin forbindelse med Lille Torungen fyrstasjon og stor miljøbetydning i sammenheng med bygningsmiljøene ved innseilingen til Arendal, *Byen med de tvende Fyre*.

Det er utarbeidet forvaltningsplan for Store Torungen fyrstasjon

Foto 30 Store Torungen fyr i 1914. Det nye jerntårnet er ferdig, mens det gamle mursteintårnet ennå står. Det ble revet samme år. Personene på bildet er fra venstre kjøpmennene P.M.Danielsen, Ingvald Jensen og Mikkelsen i Strømmen.

5.4.5 Merdø fyrlykt

Foto 31: Merdø fyrlykt, met utsikt mot Torungene. Foto Hans R. Hanssen

Figur 12: Kart som viser beliggenhet til Merdø fyrlykt.

Fyrlistenr.: 061600

Navn: Merdø

Kommunenr.: 0906

Kommunenavn :Arendal

Opprettet: 1894

Funksjon: Fyrlykt

Status: Operativ

Eier: Staten v/ Kystverket (eier også grunnen).

Vernestatus: Ikke fredet/vernet

Beliggenhet: På SV kant av øya Merdø i innløpet til Arendal.

Koordinater N 58-25,42 Ø 08-47,47 *Mærdø fyrlykt*

Historie

Etter at gassoljelampene kom i 1883, og som senere var byttet ut med oljefyrte vekelamper i 1889-1890, skjedde det pga uhell mange branner i de provisoriske trebygningene som var satt opp. I 1894 ble det derfor satt i gang produksjon av lyktheus produsert i støpejern. Merdø var en av de aller første stedene der denne nye type støpejernshus ble benyttet. Den må ha imidlertid ha vært en prototype, da blant annet takvinkel og utforming av lykteruter skiller seg noe fra de øvrige støpejernslyktene. Fyrlykta var oljedrevet fram til 1937, da den fikk nettstrøm.

Beskrivelse

Fyrlyktheus av støpejern

Begrunnelse / Formål

Et godt eksempel på den aller første typen fyrlykter av støpejern, med noe spesiell design i forhold til de fyrlyktene som kom senere. Beliggenheten i forhold til de allerede fredede fyrene Store og Lille Torungen og Sandvikodden.

Fyrlykta har høy grad av autentisitet, har opplevelsesverdi og er identitetskapende. Den foreslås vernet i verneklasse II.

5.4.6 Bonden varde

Foto 32 Bilder av Bonden varde Foto: Hans R. Hanssen

Navn: Bonden varde

Gnr./bnr.: Umatrikulert

Kommunenavn: Arendal

Kommunenr.: 0906

Opprettet: 1844

Funksjon: Dagmerke - varde

Status: Varden har vært vedlikeholdt og tilstanden er god. Står ved siden av Bonden fyrlykt (fra 1924).

Eier: Staten v/Kystverket

Vernestatus Ikke fredet/vernet

Beliggenhet: På holmen Bonden utenfor Flosterøya, i østre innseiling til Tromøysund.

Koordinater N 58 31,36 Ø 08-59,12

Historie

Et av de første merkene som ble bygget etter at Fyrdirektoratet ble opprettet i 1841. I 1924 ble det anlagt ei fyrlykt på holmen, ca 30 m øst-sydøst for varden

Beskrivelse

Dette er en tørrmurt varde som er rund på ene siden og flat på andre siden, slik at den ser ut som en halvmåne ovenfra. Dette er ett av ganske få sjømerker som har sin opprinnelige gulfarge i behold.

Begrunnelse / Formål

Bonden varde er et av de eldste sjømerkene, med særegen form og farge. Sjeldenhet, autentisitet og alder tilsier at varden foreslås vernet i verneklasse II.

Figur 13
Kart som viser beliggenhet til Bonden varde. Svart linje markerer grense for utredning

5.4.7 Hesnes merke båke

Foto 33 Hesnes merke båke Foto Hans R. Hanssen Til høyre Kart som viser beliggenhet til Hesnes merke båke. Svart linje markerer utredningsområdet.

Hesnes merke båke

Navn: Hesnes merke båke

Kommunenavn:

Grimstad

Kommunenr. 0904

Opprettet: 1825

Funksjon: Dagmerke - båke

Status: Båken har behov for renovering, blant annet med gjenoppbygging av ødelagt toppmerke

Eier: Staten v/ Kystverket. Privat grunneier

Vernestatus Ikke fredet/vernet

Beliggenhet: På holmen Kallen ved Valøyene, ca 1 n.m. øst for Hesnesøy.

Koordinater N 58-20,23 Ø 08-40,77

Historie

Hesnes merke ble oppført i 1825, som ett av i alt 5 sjømerker på Øst- og Sørlandet. Båken skal ha blitt flyttet i 1833. I merkelisten for 1892 anføres at båken var blitt påmontert tønne. Dette toppmerket er i ettertid blitt skiftet ut med et merke som illuderer en tønne.

Beskrivelse

Trebåke, med pyramideform. Påmontert toppmerke som illuderer en tønne.

Begrunnelse / Formål

Hesnes båke er et av de første offisielle sjømerkene langs norskekysten. Båken er særegen og identitetsskapende. Autentisitet, alder og sjeldenhet tilsier at båken foreslås vernet i verneklasse II.

5.4.8 Merdø loshytte

Foto: KRG/AAKS

Navn: Merdø loshytte
Kommunenavn: Arendal
Kommunenr.: 0906
Gnr. / Bnr. 209/86
Opprettet: 1962
Funksjon:
Tidligere loshytte, for tiden ingen spesiell funksjon
Status: Loshytta er i bra stand
Eier: Staten v/Kystverket
Vernestatus: Ikke fredet/vernet
Koordinater: N 58-25,31 - Ø 8-47,58

Historie/bakgrunn:

Merdø loshytte, beliggende på kollen Vestre Valen på øya Merdø utenfor Arendal, ble oppført i 1962, på tuftene til den tidligere loshytta. Like ved loshytta befinner det seg en meget fint tilhugget kompassrose fra 1654, som et bevis på at her har det vært utøvd losvirksomhet i en meget lang tidsepoke. Kystverket eier grunnen der loshytta står. Loshytta gikk ut av permanent tjenestemessig bruk i 1972 (sporadisk brukt fram til 1986), og har i tiden etter dette stort sett stått ubenyttet. Kystverket Sørøst har i de senere år vært i dialog med Arendal kommune, som har ønske om å overta loshytta. Området loshytta ligger på er i dag et mye benyttet turområde. Selv om uthavna Merdø ikke lenger har betydning for skipstrafikken, og losvirksomheten har opphørt, er øya et viktig utferdsmål sommerstid. Merdø omfattes av *Raet landskapsverområde*, hvilket også vil legge føringer for den framtidige bruken av blant annet loshytta og området denne ligger på.

Beskrivelse: Trebygning; tidligere loshytte.

Begrunnelse / Formål:

Historisk har Merdø hatt stor betydning som uthavn på Skagerrakkysten. På øya finnes Merdøgaard Skjærgårdsmuseum, gravrøyser fra jernalderen finnes to steder på øya, og lengst vest på øya ligger Gravene, som tidligere ble benyttet som gravplass for sjøfolk. Merdø har også en del verneverdig bebyggelse. Selv om loshytta på Merdø ikke har spesielt høy alder, har den historisk, miljø- og opplevelsesverdi. I tillegg er den identitetsskapende. Loshytta foreslås vernet i verneklasse II. Et eventuelt vern bør også omfatte kompassrosen fra 1654.

6 Vedlegg

Liste over vedlegg:

1. Litteratur
2. Referansegruppe tema kulturminner
3. Ordliste
4. Liste over automatisk fredete kulturminner i Raet nasjonalpark (AUT)
5. Liste automatisk fredete kulturminner under vann
6. Liste over vedtaksfredete kulturminner i Raet nasjonalpark
7. Kart over fredete kulturminner på Søm/Hasseltangen
8. Kart over fredete kulturminner på Jerken, Arendal kommune
9. Kart over fredete kulturminner i Tvedestrand kommune
10. Oversikt over fredete kulturminner i Arendal kommune, nord
11. Kart over fredete kulturminner i Arendal kommune, sør
12. Kart over fredete kulturminner i Grimstad kommune
13. Bygninger/deler av bygninger innenfor området for Raet nasjonalpark registrert i SEFRAK
14. Fortøyningsringer og varpepåler av Øyvind Rosenvinge

6.1 Litteraturliste:

Aaneby, Anne Tone 2012: *Skipsbyggermesterens tid, skipsbygging i Vikkilen 1750-1920*. Ka forlag.

Apall-Olsen, Beate. "Faste kulturminner." I: *Natur- og naturkvaliteter på raet i kystsonen utenfor Arendal*. Red. av Sævre, Rune. Arendal: Fylkesmannen i Aust-Agder, miljøvernnavdelingen. Rapport nr. 1-1987, 63-75.

Austarheim, Hilde L. 2002: *Sol sommer sabeltann, sørlandsturismen i 100*. Utstillingshefte utgitt i forbindelse med Sørlandet 100 år.

Austarheim, Hilde L. 2013: Den gamle uthavna Merdø S. 131-183 i *Aust-Agder Arv 2013*
Forvaltningsplan 2010-2019 for Hasseltangen landskapsvernområde og Søm-Ruakerkilen naturreservat, *Fylkesmannen i Aust-Agder*

Forvaltningsplan 2012-2021 for Raet landskapsvernområde, Tromlingene naturreservat og Store Torungen naturreservat, *Fylkesmannen i Aust-Agder*

Forvaltningsplan for friluftslivsområdene i skjærgården i Aust-Agder, 2013 - 2018, *Aust-Agder fylkeskommune*

Frøstrup, Johan Christian og Nylund Larsen, Rune (Red.) 2010: *Skagerakkysten, natur - kultur - historie* Friluftsførlaget, Arendal.

Hanssen, Hans Roald 2000: *Sjømerkene- veiveisere og kulturminner. Kulturrhistorisk oversikt over sjømerkene i Aust-Agder*

Hundstad, Dag 2005: *Sørlandske uthavnssamfunn - rendyrkede sjøfartskulturer*. Særtrykk av Sjøfartshistorisk årbok 2004, Bergen.

Ibsen i Grimstad, hefte utgitt av Ibsenhuset og Grimstad bymuseum 2001.

Jerngruvedrift i Arendalsfeltet 1994, informasjonshefte utgitt av Økomuseum Skagerak i samarbeid med Arendal kommune og Aust-Agder-Arkivet.

Kirkedam, Ulrik, Kristen Taraldsen et al 2002: *Havsøy, Arendals vugge*. Hisøy historielag, Tvedestrand boktrykkeri.

Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur, 2009. Kystverket

Norske fyr, nasjonal verneplan for fyrstasjoner. Riksrapporter nr.24 1997.

Tor Kjetil Gardåsen (Red) 2003: *Kystguiden skagerakkysten- kulturhistoriske reisefører for kyststrekningen Oslofjorden- Åna-Sira*. Thure forlag

Vatne, Eling 2003: Tysk aktivitet på Tromøya 1941-1945 *ITidsskrift for krigs- og feltpost Nr. 3/2003*

Walle, Sven Magne: *Rute og fraktebåter i Aust-Agder*, Filadelfiamenigheten. Eydehavn.

Wikander, Johan A. 1985: *Gamle havner ved Grimstad*. For Grimstad Bys vel

6.2 Referansegruppe tema kulturminner:

Kystverket v/Katrine Solheim Aas

Aust-Agder kulturhistoriske senter v / Fie Skar Tysnes (Anne Tone Aaneby, Karl Ragnar Gjertsen og Hilde Austarheim)

Norsk Maritimt Museum v/Pål Nymoen.

Tromøy Historielag v/ Jan A. Ommundsen

Norsk fyrhistorisk forening v/ Tore Berntsen

Aust-Agder fylkeskommune v/Ingeborg Rose Melz